

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ

ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library has been created with the approval and personal blessings of Sri Satguru Uday Singh Ji. You can easily access the wealth of teaching, learning and research materials on Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library online, which until now have only been available to a handful of scholars and researchers.

This new Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library allows school children, students, researchers and armchair scholars anywhere in the world at any time to study and learn from the original documents.

As well as opening access to our historical pieces of world heritage, digitisation ensures the long-term protection and conservation of these fragile treasures. This is a significant milestone in the development of the Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library, but it is just a first step on a long road.

In order to continue conserving, digitising and publishing our numerous literature online, we are asking for your support and involvement.

Please join with us in this remarkable transformation of the Library. You can share your books, magazines, pamphlets, photos, music, videos etc. This will ensure they are preserved for generations to come. Each item will be fully acknowledged.

Digitising our treasures is an ambitious undertaking. Every page, every object, must be photographed individually and with great care. The whole photographic process including lighting, colour temperature, and environmental controls must all be precisely regulated. Post processing is also done with meticulous care including orientation, de-skewing, sizing and finally quality control to ensure the documents reflect the true state of the originals.

To continue this work, we need your help

Your generous contribution and help will ensure that an ever-growing number of the Library's collections are conserved and digitised, and are made available to students, scholars, and readers the world over. The Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library collection is growing day by day and some rare and priceless books/magazines/manuscripts and other items have already been digitised.

We would like to thank all the contributors who have kindly provided items from their collections. This is appreciated by us now and many readers in the future.

Contact Details

For further information about the process or your contribution - please contact

Email: NamdhariElibrary@gmail.com

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ

ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ

Sikh Cultural & Welfare Soc. of Harrow
Sikh Cultural & Welfare Soc. of Harrow
Sikh Cultural & Welfare Soc. of Harrow
Sikh Cultural & Welfare Soc. of Harrow

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ 1988 (ਸੋਕ ਸੰਸਤ 1910)

© ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, 1988

Original Title : GURU ARJAN DEV (Punjabi)

ਮੁੱਲ : 8.00

ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਏ-5, ਗ੍ਰੀਨ ਪਾਰਕ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110016 ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਹਸਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੋਰਵਸਾਲੀ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਏਨੀ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਬਲਾਏ ਹੋਏ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਰਾਹਬਰ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸੰਸਾਰੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਚਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ (1563-1606 ਈਸਵੀ) ਬੇਲੋਕ 43 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਅਰਸਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੌਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ ਭਾਰਤਾਂ ਦਾ ਲੋਖਾ-ਸੋਖਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਦਿ-ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਕਲਨ, ਨਵੇਂ ਨਫਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਕਠਨ, ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਹਿੱਤ ਆਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਭਾਰਜ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਅਮਿਟ ਛਾਪ ਛੱਡਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਅਰਪਿਤ ਸੀ। ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੇ 'ਪੱਪ' ਨਾਲ ਕੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਰਚਨਾ 'ਦਬਸਤਾਨਿ ਮਜ਼ਾਹਿਬ' ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੁਹਸਿਨ ਫ਼ਾਨੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਆਦਰ-ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ-ਮੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਸੰਭਾਲਣ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਭੱਟ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹਾ ਪਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਮਤ ਵਿਚ "ਗੁਰੂ" ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤਕ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਯਾਤਰ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਵੁੱਤੀ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਹੈ। ਤੇ ਵਿਦਵਤਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ: ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ (ਜਨਮ 1927) ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਵਰਜ਼ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ: ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਯਾਤਰੀਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁੱਖੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਦਰਜਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਧਰਮ ਦਾ ਚਾਰਸਨਿਕ ਪੱਖ, ਫਲਸਫਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਮੁੱਲ : 8.00

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ

ਤਤਕਰਾ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ	੧
ਅਧਿਆਇ 1. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਮਰਾਨਤਾ	1
(1) ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ	1
(2) ਬਾਣੀ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ	2
(3) ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਨਿਖਾਰ	3
(4) ਬੀਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ	5
(5) ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼	6
ਅਧਿਆਇ 2. ਕੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ	8
(1) ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਤੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ	8
(2) ਬਾਲਪਨ ਦਾ ਦਹਾਕਾ	9
(3) ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ	11
(4) ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧ	12
(5) ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ	13
ਅਧਿਆਇ 3. ਕੁਰਿਆਈ ਕਾਲ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਾਰਜ	16
(1) ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਪਛਾਣ	16
(2) ਗੁਰ-ਕੋਈ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ	17
(3) ਪ੍ਰਿਥੀਵੀ ਦੀ ਈਰਖਾ	19
(4) ਉਲਝਨਾਂ ਤੇ ਸੰਕਟ	20
(5) ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ	22
ਅਧਿਆਇ 4. ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਗਠਨ	24
(1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਨਿਬੰਧਨਾਂ	24
(2) ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰੱਤਤਾ	25
(3) ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕੇਂਦਰ	27
(4) ਸੰਗਠਨ-ਵਿਧੀਆਂ	28
(5) ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੇਧਾਂ	30
ਅਧਿਆਇ 5. ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ	32
(1) ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਨਗਰ ਉਸਾਰੀ	32
(2) ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ : ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	33
(3) ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ	35
(4) ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਕਲਾ-ਜੁਗਤ	36
(5) ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ	38

ਅਧਿਆਇ 6. ਆਦਿ-ਬੀੜ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ	40
(1) ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ	40
(2) ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ	41
(3) ਆਦਿ-ਕ੍ਰੋਢ ਦੀ ਵਿਉਂਤ	43
(4) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ	44
(5) ਭਾਈ ਬੇਨੋ ਵਾਲੀ ਬੀੜ	46
ਅਧਿਆਇ 7. ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ : ਬੋਠੀ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼	48
(1) ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਮੇਲ	48
(2) ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ-ਵਿਧੀ	50
(3) ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਸਰੋਤ	51
(4) ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ	53
(5) ਨੈਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੋਧ	55
ਅਧਿਆਇ 8. ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੇਣ	57
(1) ਆਦਿ-ਕ੍ਰੋਢ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ	57
(2) ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ	59
(3) ਜੀਵਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ	60
(4) ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ	62
(5) ਸਾਭੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਥਾਪਨਾ	65
ਅਧਿਆਇ 9. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ	67
(1) ਗੁਰੂ-ਘਰਾਣਾ ਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣਾ	67
(2) ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ	68
(3) ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ	70
(4) ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸੈਕਟ	72
(5) ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਖੇਦ ਦੀ ਰਵਾਇਤ	74
ਅਧਿਆਇ 10. ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਹਾਦਤ	76
(1) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ	76
(2) ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ	78
(3) ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ	79
(4) ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ	81
(5) ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦਾ ਸਮੱਲ	83
ਅੰਤਿਮ :	
ਚੋਣਵੀਂ ਬਾਣੀ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ	87

ਅਧਿਆਇ 1

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ

1. ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਪਣੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਮੀਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿੱਲਤਾ ਨਾਲ ਸਦਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਹਿਟੀ ਰਹਿਣਗੇ। 43 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜੋ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨਿਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੇ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੋਰਨਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਲਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ 18 ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਵਾਰਾਵਰਣ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏ ਅਤੇ ਬਾਬੀ ਦੇ 25 ਸਾਲ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ। ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਦੇ ਅਲਜੇ ਵਿਚ ਕੁਣ ਤੇ ਮਾੜਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਜ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ?—ਇਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਇਕ-ਇਕ ਪਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੋਕਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ-ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਭੱਠ ਖੇਡਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਵਰੋਸਾਏ ਧੀ-ਜੁਆਈ ਮਾਧੇ ਮਿਲੇ, ਤੇ ਮਗਰੋਂ 7 ਸਾਲ ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਫਰੋਸ਼-ਛਾਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਕੀਰਕਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਰਿਹਾ, ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਸਿੱਖ-ਜਗਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਦੇ ਰਹੇ, ਕਿਸੇ ਤਾਲ-ਸੁਹਾਵੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਕੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਬਲ-ਜੀਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੀਝ ਵਾਲੇ ਟਿਕਟ-ਵਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨੇ ਆਪ ਪਾਏ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਾਰਾਵਰਣ ਘੜਿਆ। ਰਾਈ ਲਹਿਣਾ ਸੁਰਾਖ—

ਵਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਲ ਬਾਏ ਪਈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਨਕ-ਪੰਥ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਭੇਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਆਰਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਬਲਬੋਤੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਪਦਵੀ ਕ੍ਰਿਪਿਟ ਕੀਤੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਤੇ ਰਸੀ ਹੋਈ ਪਕੇਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਰ ਰੂਪ ਦਿਤਾ, ਥਾਣੀ-ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ, ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਲੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਯਤੀਮ ਬਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਵਾਰਸ ਬਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਨਾਨਕ-ਪੰਥ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਹੋਣਹਾਰ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣੇ।

ਨਿਕਟੀ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਨ। ਭਾਈ ਬੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ; ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਆਇ-ਬੀਭ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਆਦਰਨੀਯ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ।

2. ਭਾਈ ਦੀ ਗੁਰੂਤੀ

ਸਿੱਖ-ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਬਾਲਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ-ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਵਲੋਂ 'ਦੇਹਰਾ : ਭਾਈ ਬਾ ਭੰਹਿਓ' ਦਾ ਮਿਤਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਥੀਥੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ 'ਗੁਰੂਤੀ' ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਜਗਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸੀ। ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਇਥੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ, ਜੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਥੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਮੁਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਥੀਥੀ ਭਾਨੀ ਦਾ ਪੇਕਾ ਤੇ ਸਹੁਰਾ ਘਰ, ਸਭ ਕੁਝ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਜੁਆਈ ਵੀ ਸਨ, ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵੀ ਸਨ। ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੱਸੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਗੂੰਜ ਨੇ ਰਾਈ ਜੇਠਾ ਦੀ ਬਾਜੀਅਤ ਨੂੰ ਅਜਾਧਾਰਨ ਸੇਧਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ; ਇਕ ਨਿਮਾਣਾ, ਵਿਦਿਆਹੀਣ ਯੁਵਕ ਬੌਧਿਸ਼ਾਣ ਬਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਤਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਸੁਹਜ ਤੇ ਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੇਮਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ-ਭਰੇ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਲੱਧੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਬਾਲਬ-ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਹੋਥ ਸੰਭਾਲੀ।

ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਬਾਣੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਡਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁਵਕ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਸਾਈਂ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪੱਤਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ। ਚੌਥਾ ਬੰਦ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਬੰਦ ਮਾਭ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ—“ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੰਢੇ ਕੁਰ ਅਰਜਨ ਰਾਈ” ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਾਇਤ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਭਾਵ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਭਰੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਮਿਆਂ ਭਰ ਰਹਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਿਮੇਵਾਈ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਬੰਸੀ ਭਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੋਟਹਾਰ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜ-ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੁਵਕ-ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਢ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਆਖਰ ਪਿਉ-ਦਾਦੇ ਦਾ ‘ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ’ ਬੰਗਲੇ ਕੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 25 ਸਾਲ ਖੁਬ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਕਈ-ਕੁਈਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਏ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੜ੍ਹਤੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਰੋਕ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਲ ਪਰੋਸਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸੱਚਮੁਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬੰਹਿਆ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।

3. ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਨਿਖਾਰ

ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੜ੍ਹਤੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਸੁਚੱਜੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਉਮਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਜੀਅਤ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਸੇਧਾਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਪਰ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਕੇਵਲ ਬੰਗੁਨੀ ਵਾਤਾਵਰਣ

ਦੀ ਏਟ ਹੀ .ਕੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਆਧਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰੀਤਿਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਹੇਠ ਮੌਲੀ ਤੇ ਵਿਰਸੀ। ਯੁਕਤ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਿਜਤਵ ਵਿਚ ਰਹੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਨਾ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ, ਨਾ ਮਹਾਦੇਵ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਿਰਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਖਰ ਦਾ ਉਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਜੀਵੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਅਤਿ-ਸਾਧਾਰਨ, ਸੁਆਰਥੀ ਤੇ ਵੀਰਖਾਣੂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਸੰਸਾਰਕ-ਪਰਿਵਾਰਕ ਲਿਮੋਦਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਕੇਮੁਖ ਤੇ ਨਿਰਾਸ ਵਿਅਕਤੀ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਯਾਤਰਾਮਲ ਤੇ ਕਿਸੇਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਸਾਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਫ਼ਾ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਧਾਰਨ ਅਵਸਰ ਤੇ ਵਸੀਲ ਜੁਟਾਏ ਗਏ; ਅਧਿਆਤਮਤਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੁੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਡਤਾਵਿ ਥਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਲਿਤ ਕੀਤਾ; ਸਨਾਤਨੀ ਸਭਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਟ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਨ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਵਿ-ਜਾਜਰਰ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਸੁਖਮਤਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅਕੁਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਸੂਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਤੇ ਰਿਸ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਰਾਲੀ ਪ੍ਰੀਤਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕੇਵਲ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਜੋਖਿਆ ਵੀ। ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਖੁੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਤਰੇ। ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਉਂ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤਿਤਾ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਲਟ ਕੀਤਾ। ਅਧਿਐਨ, ਪਰਖ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਕੁਣ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਸੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਦਾ ਕੁਣ। ਇਸ ਦੀ ਉੱਚਰਮ ਮਿਸਾਲ ਆਦਿ-ਕ੍ਰਿਥ ਦੀ ਸਿਪਾਦਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਹ ਕ੍ਰਿਥ ਦੇ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਤਾਈਰਾਏ ਨੂੰ 'ਪੁਸਤਕ' ਦੇ ਪੇਰੋਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ,—ਪੁਸਤਕ ਜੋ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਅੰਜੀਲ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰੀ ਸਰਧਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕ ਬਣੀ; ਕੇਵਲ ਧਰਮ-ਕ੍ਰਿਥ ਨਾ ਭਰੀ, ਪ੍ਰਤੱਖ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਆਦਿ-ਕ੍ਰਿਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ, ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਤੇ ਯੋਜਨਾਕਾਰੀ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ, ਅਤੇ

ਆਪਣੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਨਿਖਾਰ ਦੀ ਸਾਖੀ ਰਹਦਾ ਹੈ ।

4. ਬੇਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਪਿਛਕਤ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਨਾ-ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਤਕਤ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ 'ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ' ਤੇ 'ਭੱਚੀ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਿਤਾ, 'ਪੋਥੀ' ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕਦੀ, ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ । ਜਿਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ, ਉਸ 'ਹਰਿ-ਮੰਦਰ' ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਵਿਉਂਤੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਜਿਸ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹਰਿ-ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਅਰੰਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਰ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਿੱਖ-ਜਗਤ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਰਾਜਹਾਲੀ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦੇਣਾ ਸੀ । ਅਜਿਹੇ ਬੈਂਦਰੀ ਨਗਰ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਲੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿੱਕਰ ਵਿਉਂਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸਾਥੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਸੀ ।

ਆਪਣੇ ਗੁਰਿਆਈ-ਗਾਠ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਨਾਮ ਦਾ ਭਾਲ ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਖੁਦਾਈ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੇ । ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਦਾ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਉਣ ਹਿਤ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ । ਤਿਜਾਰਤ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸੇਬੇ ਕਾਰਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ੋਰਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਰਥਿਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਚਿਰੰਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਛੇ-ਹਰਦਾ ਖੂਹ ਲਕਵਾਇਆ; ਨਾਹੋਰ ਦੇ ਭੱਥੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਬਾਉਲੀ ਖੁਦਵਾਈ; ਜਲੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਵਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦਸਾਇਆ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਮ-ਸਰ ਨਾਮ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਕਰਾਨੀ ਹੇਠੀ ਖੁਦਵਾਇਆ ।

ਨਗਰ-ਉਸਾਰੀ, ਹੱਠਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਸਰੋਵਰਾਂ, ਥਾਉਂਠੀਆਂ ਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜੋ ਅਤੀ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਹ ਸੀ 'ਦਸਵੇਂ' ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਪੇ ਹੋਏ ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੀ। ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਮੁਕਾਮ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ, ਦਸਵੇਂ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਸੂਲੀ ਰੋਕ ਉਤੇ ਅਪਨਾ ਲਈ, ਜੋ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਕਠਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

5. ਸਮਥਾਈ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ, ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਮਥਾਈ ਲੇਖ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜੀਰੰਮ ਜ਼ੋਬੀਅਰ ਨਾਮ ਦਾ ਈਸਾਈ ਭਾਰਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ 25 ਸਤੰਬਰ 1666 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਕੁਲਨਾ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ 'ਪੇਪ' ਨਾਲ ਬੀਡੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪੱਰਤ ਦੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਲਿਫ਼ਥ (ਪੁਰਤਗਾਲ) ਵਿਚ ਵਸੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਸੀਰੇ ਸਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹੀਦ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਜਹਾਂਜੀਰ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲੀਆਂ ਮਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਖਤ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਗੋਦਿੰਦਵਾਲ ਦੇ 'ਅੱਤ' ਦਾ ਹਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਆਪਣੀ 'ਕੁਬਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਪੀਰ' ਤੇ 'ਸ਼ੇਖ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ 'ਹਿੰਦੂ' ਰਾਜਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਪੰਗਬਰ' ਅਖਵਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੋਦਿੰਦਵਾਲ ਦਾ 'ਕਾਡਿਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਧੀ ਉਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਈਰਖਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁੱਦ ਬੇਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਲਕੁਲ ਛਦਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਤੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ 'ਪਰਮ ਜੋਤ' 'ਸਚ ਸਿਰਜਣਹਾਰ' 'ਜੋਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਅਭੋਚਰ' ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਹਸਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਦਿ-ਕੁੰਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ 'ਅਰਜਨ' ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾ-ਭਾਰਤ ਦੇ 'ਅਰਜੁਨ' ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ 'ਨਾਗ-ਅਰਜੁਨ' ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਚਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੋਈ ਜੁਗਤੀ ਬਾਸਰਾ ਅਤੇ ਛੇ ਦਰਬਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖੇਟ, ਕਾਰਗਰ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹਾਦਿ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸੱਤਾ ਫੂਮ, ਅਤੇ ਹਿੰਨ ਭੱਟਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਕੁੰਬ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਣਿਆਈ ਵਿਚ ਵਾਰ ਤੇ ਸਰੋਦੀਏ ਲਿਖੇ। ਰਾਮਕੁੰਭੀ ਵਾਰ ਦੇ ਰਚਨਾਗਰ 'ਰਖਤ' ਉੱਤੇ ਵੀਤੇ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੀਸ ਉਪਰ ਡਰੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਡਰਕਸਾਰ ਤੋਂ ਜੰਝ ਡਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਰਸੀਅਤ ਦਾ ਚਾਨਣ ਢਾਹੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਕਲਜਹਾਰ, ਮਥੁਰਾ ਤੇ ਹਰਿਕੀਸ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਅਪਰੰਪਰ ਬੀਣਾ, ਪਾਰਸ ਪਰਸੁ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਕਲਜੁਕਿ ਨਹਾਰ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਡਰਰ ਸਿੰਘਾਸਣ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਗੀ ਹੀ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਪਰਕਟ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮਥੁਰਾ ਭੱਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ : "ਰਾਮਦਾਸਿ ਗੁਰੂ ਜਗ ਭਾਰਨ ਕਉ, ਗੁਰ ਜੋਤਿ ਅਰਜਨ ਮਾਹਿ ਧਰੀ ॥"

ਗੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ

1. ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਤੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘਰੂ-ਸੰਮਤੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ ਫ਼ੋਇੰਦਵਾਲ (ਹਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ, ਅਪ੍ਰੈਲ 15, ਸੰਨ 1563 (ਬਿਰਹਮੀ ਸੰਮਤ 1620) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸ ਮਿਤੀ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ੋਇੰਦਵਾਲ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਕੋਤਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਫ਼ੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 1563 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 1553 (ਅਪ੍ਰੈਲ 15) ਠੀਕ ਮਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਕੇਤ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਖਤਰ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮ' ਕ੍ਰਿਤ ਬੈਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ (ਜਿਸ ਨੇ ਬਿਰਹਮੀ ਸੰਮਤ 1610 ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਥੋੜਾ ਹੈ)। ਕਿਆਨੀ ਕਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰਵਾਰੀਘ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1620 ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਕਾਲਿਫ਼, ਚਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਡਾ. ਹੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ; ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਛੇ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਮਤ 1620 ਬਿਰਹਮੀ ਦੀ ਮਿਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਿਆਂ ਅੰਕੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੈਠਦੇ ਹਨ : ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ (ਜਨਮ : 1534 ਈ.) ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਜਨਮ 1534) ਨਾਲ ਪ੍ਰਠਯੇ ਕਈ ਅਤੇ ਸੰਨ 1557 ਵਿਚ (23

ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲੀ-ਸੰਤਾਨ (ਪ੍ਰਿਥੀਰੰਦ) ਹੋਈ। ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ, 1560 ਵਿਚ ਮਹਾਦੇਵ, ਅਤੇ ਫੇਰ 1563 ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ (ਗੁਰਿਆਈ 1552) ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਿਆ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਯੂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਹਰੇ ਨੂੰ ਖਿਡਾਇਆ (1574 ਤਕ)।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸੱਤ ਸਾਲ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸੰਨ 1581 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਥਾਪਿਆ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ 14 ਸਾਲ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਸੰਨ 1595 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲੀ ਭੈਣ-ਦਿਓ ਸੰਤਾਨ (ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ) ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਾਦੀ ਗੱਫਾ ਜੀ ਨਾਲ 1576 ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਥੋੜਾ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਉਮਰ, ਇਸ ਮਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, 13 ਸਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮ' ਵਾਲੀ ਮਿਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਜਨਮ 1553 ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਕਿ 1563 ਵਿਚ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ; ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 23 ਸਾਲ ਬਣੇਗੀ, ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਆਯੂ 43 ਦੀ ਥਾਂ 53 ਸਾਲ।

ਮਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮਤ-ਭੇਦ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਆਯੂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਬੱਤਰ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਨਮ ਦੀ ਮਿਤੀ ਬਹੁਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1469 (ਵਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ) ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਏ ਦਾ ਸਾਲ ਕਈ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ 1538 ਹੈ, ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚ 1539 ਹੈ। ਜਨਮ ਦੇ ਸਾਲ ਸਿੱਖੀ ਬਹੁਤਾ ਮਤ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ, ਚਾਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ 1468 ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ (15 ਅਪ੍ਰੈਲ) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ (15 ਅਪ੍ਰੈਲ) ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਖੋਜਕ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਅਗਲੇ ਤੋਂ 94 ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖੀ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਲਗਭਗ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਬਾਹਬਰ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਕਾਜ ਕੀਤਾ।

2 ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਬਚਪਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਥੇ ਕਾਇਮ

ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਉਂਤਾਂ ਇਥੇ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਤੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਲਾ ਗੋਇੰਦਾ (ਜਾਂ ਗੋਂਦਾ) ਮਰਦਾਹੇ ਖਤਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਦਸਾਇਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਲਈ ਇਹ 'ਗੋਇੰਦ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਵੱਸਿਆ ਠਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚੱਪੇ-ਚੱਪੇ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਨਿਬਾਨੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਚੁਰਾਸੀ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਾਉਲੀ, ਮੱਧਨ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝਾਂ ਤੇ ਪਾਲਕੀ, ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਖੂਹ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਲਮ-ਸਥਾਨ (ਹਵੇਲੀ), ਅਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ, ਆਦਿਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਚੁਕਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਲ ਬਿਤਾਏ, ਠਵੀਂ-ਠਵੀਂ ਉਸਾਰੀ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ ਰਣਕਾਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਠੰਢਰ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਖਾਏ, ਤੇ 'ਬਾਲ ਦਾ ਮਾਲਕ' ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਭੀਰਾ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਹਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੌਦਾ ਸੱਤ ਸੌ ਅਫ਼ਵਾਰੀ ਰੁਪਿਆਂ ਵਿਚ ਬੁੰਗਾ ਦੇ ਬਿਮੀਥਾਣਾਂ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਬਥਿਆ। ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾ ਚੌਥ, ਜੋ ਮਥਰੇਂ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ ਬਹਿਣਾਇਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ। ਨਗਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁੱਝ ਵਿਉਂਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਥੇ ਬਾਲਕ ਅਰਜਨ ਆਪਣੇ ਹਮਜੋਨੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲਕ-ਮਨ ਉੱਤੇ ਚੁਕਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਗੋਂਦਾਂ ਦੀ ਭਾਪ ਲਗਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਨਗੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਉਂਤ-ਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ।

ਸਾਖੀਥਾਣਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦੋਹਰਾ ਠਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਾਲਪਨ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਕੌਸੀ-ਕੌਸੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਦਸੀਬਾਚ ਸੀ; ਉਹ ਰਾਕ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸਨ, ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਗਿਆਤ ਸਨ, ਦਰਸ਼ਨ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁੰਘਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਨੌਭਾਬਾਣੀ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹ-ਸਵਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੱਜਰੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੋ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਅਰਜਨ ਦੇ ਕੁਝ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਬੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਥਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਬੇਟੀ, ਪਾਂਧਾ ਗੋਪਾਲ ਕੋਸ਼ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸਿਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ;

ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਾਰਸੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲਈ ਬਾਅਲ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮਿਆਂ—ਮੋਹਨ ਤੇ ਮੋਹਰੀ—ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ—ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਥਾਈਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕੁਰੂ-ਪਰ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜਾਨੀ ਜੀ, ਜੋ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਹੋਟਹਾਰ ਬੇਟੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰਾਖ, ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਚ ਅਵੱਸ ਹੀ ਤਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਕੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਲਗਨ ਵੀ ਬੀਬੀ ਜਾਨੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ।

3. ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ

ਕੁਰੂ ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਇਕ ਸਾਦੀ ਦਾ ਚਿੱਬਰ ਭੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਭੰਗਾ ਦੇਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਭੰਗਾ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ 'ਰਾਮ ਦੇਵੀ' ਸੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰਾਮ ਕੌਰ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ)। ਕੁਰੂ-ਦੇਵ ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਮਦੇਵੀ ਤੇ ਭੰਗਾ ਦੇਵੀ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ਵੀ ਦੇ ਦੇ ਨਾਮ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਮਝੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੱਤਰੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਨਾਨਕੀ ਭੱਬ ਮਝੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਈ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾ. ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਕੂਰੇ ਮਝੀ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਭਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰ ਕੇ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਫਿੱਬਰ ਦੇ ਹਥਾਲੇ ਨਾਲ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਦੀ ਪਿੰਡ ਮੋਤ ਦੇ ਸੂਤੀ ਖੇਰਬੀ (ਬੇਦਨ ਦਾਸ) ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਰਾਮ ਦੇਵੀ ਨਾਲ, ਸੰਮਤ 1622 ਬਿਕਰਮੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ (ਸੰਨ 1565) ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਕੁਰ-ਕੱਦੀ ਉੱਤੇ ਸਨ, ਤੇ ਬੁਦਕ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉਮਰ (ਫਿੱਬਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ) ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਰੋਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸਾਦੀ ਸੰਨ 1586 ਵਿਚ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਕੁਰ-ਕੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ-1563 ਦਾ, ਅਤੇ ਸਾਦੀ (ਗੰਗਾ ਦੇਵੀ ਨਾਭ) ਸੰਨ 1579 ਵਿਚ (ਗੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ) ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਦੀ 1589 ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੂਸਰੀ ਸਾਦੀ ਸੰਨ 1573 ਵਿਚ ਹੋਈ ਚਸਦੇ ਹਨ। ਜੋ,

ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ 'ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬੰਦੀ ਇਕੋ ਹੋਈ, ਜਾਂ ਦੋ ਹੋਈਆਂ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਤੇ ਕਿਥੇ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਸਬੋਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਦੇਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ-ਕਰਵਾ ਲੈਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾ. ਕੋਪਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਮਕਰਾਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ-ਕਾਰਨ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਊ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੀਬੀ ਕੰਕਾ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ।

ਮਾਛਾ ਕੰਕਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤਾਨ ਵਰਦਾਨ ਵਾਲੀ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਲਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਸਦਾ ਚੌਕਸ ਰਹੇ ਕਿ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਲੋਂ ਬਾਲਕ ਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਆਪ ਵੀ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀ ਖਿਤਰੀ-ਸਨੇਹ ਦੀ ਛਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਚਨ ਵਿਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਕਾਂ ਤੇ ਬਥਵਾਵਲੀ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਵੇਰ ਵਿਚ ਕਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਹਾਰ, ਕੈਰ, ਪਿਠ, ਸਜਣ-ਸੁਆਮੀ; ਅਤੇ ਯਨ, ਸੁਹੇਲੜੀ ਰਤਨੀ। ਇਸੇ ਰੂਪੇ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦਾ ਵਰਣਨ—“ਸਜਨਾ ਸਹੁਰੇ ਵੈਰਣਾ.. ਸਭਿ ਮੁਕਲਾਵਣਹਾਰ”। “ਪੋਈਅਸੇ ਸਹੁ ਸੇਵਿ ਨੂੰ, ਸਹੁਰੜੇ ਸੁਖਿ ਵਸੁ।” ਭਾਵ ਬੇਰੋਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਹਾਬਰਾ ਪਰੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਾਂਝਦਾਰੀ ਦਾ ਹੈ—“ਜਿਉਰੁ ਵਸਿਆ ਕੈਰੁ ਘਰਿ, ਜੀਉ ਜੀਉ ਸਭਿ ਕਹਾਇ। ਜਾ ਉਠੀ ਚਲਸੀ ਕੇਤਕਾ, ਤਾ ਕੰਦਿ ਨ ਪੁਛੈ. ਤੇਰੀ ਬਾਣ।” ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧੁਰੰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਤਾ ਦਾ ਮੂਠ-ਮੁਹਾਬਰਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਨਿਜੀ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਅਵਸਰ ਹੀ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ ਹਸੋਲਾ ਹੋਏਕਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਵੀ ਤਾਂ ਹਸਦਿਆਂ-ਖੋਡਦਿਆਂ, ਪਹਿਨਦਿਆਂ-ਖਾਦਿਆਂ ਵਿਚੇ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ।

4. ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧ

ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਿਰਾਦਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰਿਵਾਲ ਹੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੌਕ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਵਸਿਆ। ਇਸ ਨਿਵਾਸ-ਜਥਾ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ' ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਥੇ ਮਾਤਾ ਜਾਨੀ ਜੀ ਵਲੋਂ ਧਾਤਕੁਆਂ ਨੂੰ ਲੰਕਰ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਣ

ਉਪਰੋਕਤ ਵੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਾਲ ਫੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ 'ਤੁਰਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਫੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਪੀਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੌਥਾ ਵੱਸ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰਿ-ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਆਦਿ-ਬੀੜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਫੁਰੂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਜਾਨੀ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆ ਕੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਬਾਅਲ ਸਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜਾਨੀ ਦਾ ਬਤੌਰ ਸੱਸ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਨੂੰਹ ਕਰਮੋ (ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ) ਨਾਲ ਕੇਸਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਪਰ ਏਨੀ ਭੱਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਬੀਬੀ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਜਠਾਣੀ ਦਾ ਸਲੂਕ ਖੁਸ਼ਕਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਬੰਤ ਨੇ ਜਿਵਰ ਬੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਵਲੋਂ ਫੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਯੋਸ਼ਿਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਫੁਰੂ-ਪਾਸ ਦੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਲਦੰਤ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨੇਂ ਫਰਜਿਆ ਗਿਆ; ਮਸੇਦਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਭੋਜੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਹਥਿਆਈਆਂ ਲਈਆਂ, ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਚਿੰਦਾਈ ਨੂੰ ਕਈ ਵੰਗਾਂ ਨਾਲ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਲਈ ਗੁਰਿਆਈ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਵਿੱਭਵ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਫੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਲੁਕੀ-ਛਿਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਤਨਾਉ-ਭਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਦਰਾਣੀ ਤੇ ਜਠਾਣੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸੰਕੁਲਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਕਰਮੋ ਵਲੋਂ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਭੱਲ-ਕੁਝਲ ਤੇ ਡਾਹਨੇ ਦੇਣ ਦਾ ਜਿਵਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਆ ਕੇ ਫੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਬਾਹਰ ਵਝਾਈ ਜਾ ਕੀਤਾ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਗੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਯੁਵਕ ਅਰਜਨ ਫੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਲਾਭਲਾ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਮੌਜੂਦਾ ਤੇ ਮੌਜੂਦੀ ਆਪਣੇ ਭਾਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਨੇਹ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪੰਥੀਆਂ ਲੈਣ ਉਹ ਆਪ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਨੇਹ-ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਘਸੋਲ ਲਿਆ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਕਾਰਨ ਫੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਏਲਚੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਰੀਕੇ ਵਿਚੋਂ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਫੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਦੂਸਰਾ ਭਰਾ ਮਹਾਂਦੇਵ ਤਿਆਗੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਇਆ, ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਫੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਸੌਂਪਣੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸਤੀਅਨ ਵਲੋਂ ਮੰਗ

ਮੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪ੍ਰੰਦ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸਮਸੀ ਤੇ ਯਮਰਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਛਰਚਾ ਵਿਚ ਸੂਰ-ਰਹਿਆ ਸੰਕਲਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

5. ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ

ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਈ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖ ਦੇ ਬਰਧਾ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ, ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੁਵਕ ਅਰਜਨ ਨੇ, ਕੇਵਲ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਨ ਬਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਕ੍ਰਾਇਟ ਕੀਤੀ, ਆਗਿਆ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਣਹਾਰ ਪ੍ਰੀਤਰਾ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਜਿੱਤਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ, ਜੀਵਨ-ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਮ ਦੀ ਵਰਿਧਾ ਜਾਂ ਸੰਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੀਦਿੰਦਵਾਨ ਦੇ ਗੁਰਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਵਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਮੌਲਵਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ 'ਸਹਿਜ' ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ 'ਸਹਿਸਾ' ਲੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ-ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋ ਬਰਧਾ ਕਰਪਨ ਵਿਚ ਜਾਗੀ ਸੀ, ਉਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਅਰਪਣ ਹੋ ਗਈ। ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ-ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਮਹਾਦੇਵ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਿਤ ਰਹੇ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸਮਝਾ-ਗੁਝਾ ਕੇ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰਗੋਈ ਦਾ ਵਾਰਸ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਹੀ ਹੈ; ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਦੁਬਿਧਾ ਨਾ ਮਿਟਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਈਰਾ-ਭਰਿਆ ਤੇ ਦੁਲਮਣੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਛੇਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਹਥਕੰਡੇ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਰੇਭ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਧੁਮਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਝਗੜਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਪੰਥ ਉੱਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ, ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਘਰਗੀ ਕੋਸ਼-ਕਾਜ, ਛੱਕਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਕਾਰ-ਛੋਟਾ ਤੇ ਉਕਰਾਹੀ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਝਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਛੱਕਰ ਦੀ ਮਾਇਕ ਨਕਾਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਚਾਹੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦਾ

ਪਾਜ ਉਘੜ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪੂਰੇ ਯੀਰਜ, ਸਹਿਲਸੀਲਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਭੱਘ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਵਿਚ ਬਰਧਾਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਧਾਰਨ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਰਤਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਸਿਦਕ ਤੇ ਬਰਧਾਨ ਕਿਹੜੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿੱਥੀ ਮੰਤਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੋਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਉਂਤਾਂ ਕੋਟ ਠੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਖੁਦਕ-ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੂਨਾ ਮੰਤੀ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਚਿਉਂਤ ਬਣਾ ਲਈ ਅਤੇ ਭੋਖੀ ਥਾਜਾਰ ਵਿਚ ਬਾਉਲੀ ਖੁਦਵਾਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਜੋਠਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਯਤੀਮ ਭਾਲਕ ਹੀ ਕੇ ਭੰਦਿੰਦਵਾਲ ਗਏ ਸਨ,—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਭੱਥ ਦੀ ਸ਼ਿਖਾਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਰਜ ਲਈ ਆਸਰਮ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਠੰਡਰ ਚਲਾਏ। ਜਿੱਥਾਂ ਵਿਚ ਯਤੀਮਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਿਆਈ ਕਾਲ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਾਰਜ

1. ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਪਛਾਣ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਫ਼ਰ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1581 ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਪੇ ਭਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 18 ਸਾਲ ਤੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪੰਜਵੀਂ ਉਮਰ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਡੇਰਾ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ, ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਗੁਰਿਆਈ ਵੇਲੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਨਾ ਬੱਡਾ-ਛੋਟਾ ਦੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਨਾ ਨਿਜੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਖਾਣਪੂ ਅੱਖ ਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਟ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੇ ਹੋਣਹਾਰ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਰੋਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਚੁੱਥ ਸਰੋਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ, ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ, ਗੋਵਿੰਦਵਾਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਨਿਰਣਾ-ਜਨਕ ਪਛਾਣ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ, ਬੇਲੋੜ ਹੋਣਹਾਰਤਾ ਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਨਾ-ਗੁਰੂ ਅਰਜਨਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਪ ਲਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਲਕ-ਅਰਜਨ ਘਰ ਵਿਚ ਤੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾਉਂਦੇ ਤੇ ਖੇਡਦੇ ਵਿਹਦੇ ਸਨ। ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਪਛਾਣ ਲਈ ਪਾਰਖੂ ਅੱਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪਰ ਪਛਾਣ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਯੋਗਤਾ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ਬਾਲਪਨ ਤੇ ਕਿਸੇਰ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਭੀਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰਾ ਤੇ ਪਿਤਾ

ਦੇਹਾਂ ਨੇ ਅਤਿ ਨੇੜਿਓਂ ਤੋਂ ਵਿਆ, ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਦਿਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਹੱਟਹਾਥ ਬਣੀ, ਉੱਚ-ਪ੍ਰਤਿਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੁਝਨਾਈ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੋ ਪ੍ਰੀਥੀਚੰਦ ਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦੇ ਨਿੱਜੇ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਚਤਰਾਈਆਂ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੂਝ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਮਾਣ, ਜਾਂ ਤਿਆਗ-ਭਾਵ, ਸੰਸਾਰਕ ਕਰਤੋਂ ਵਲੋਂ ਬੇਮੁਖਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਰੁਤਾਣ ਉਸ 'ਯੋਗਤਾ' ਦੇ ਕੁਣ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਭਾਲ ਸੀ।

ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣਵਰਤੀਆਂ ਨੇ ਯੁਦਕ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰਾਹਸਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਮੋਹਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬੇਟ ਪਾਲਦਾ ਹੈ, ਭੋਕਿਰਲ ਸਰਧਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬੇਟ ਹੈ, ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਾਰਸ਼ ਬੇਟ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਤੋਂ ਅਵੱਸ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ, ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਾਪਟ ਦਾ ਮਲਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਪੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਗੁਰਿਆਈ ਉਥੇ 'ਹੱਥ' ਜਮਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੱਗੇ ਗਈ ਸੀ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅੱਗੇ। ਹੁਣ ਅਜਮਾਇਸ਼ ਢੋਲੀ ਬਾਜੇ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤ ਵੀ ਸੂਝਵਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਸਭ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਸੀ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪਰਵਾਨ ਰਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਪ੍ਰੀਥੀਚੰਦ, ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮਥੱਥਕ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਦੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਦਿੱਤਾ।

2. ਗੁਰੂ-ਗੋਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ

ਜਦੋਂ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਵਲੋਂ ਨਿਰਣਵਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਗੋਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਓਂ ਸਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਨੂੰ 'ਦਸਵੇਂ' ਦਿਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਥੇ ਪੰਕ ਦੋਣ ਦੀ ਰਸਮ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪ ਗੁਰੂ-ਗੋਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਢਾਹੇ ਮਰਿਆਦਾ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦਸਤਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਥੀਚੰਦ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਦਾ ਹੱਕ ਮੰਗਿਆ ਵੀ। ਕਈ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ

ਨੇ ਦੋ ਪੌਰਾ ਤਿਜਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਇਕ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਥੰਨੀ ਕਈ ਤੇ ਬੁਜੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਕਈ। ਇਹ ਵੀ ਤਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਬੁਜੀ ਦਸਤਾਰ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਲਈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਰੰਤਾਂ ਨੇ ਦਸਤਾਰਥੰਦੀ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਹੋਣ ਥਾਰੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਿਆਈ ਉਰੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਸਿਵਾਇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਥਾਥਾ ਬੁੱਢਾ ਜੋ ਪਾਸੋਂ ਹਿਲਕ ਇਵਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਾ-ਠਥੀਨ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮੋਢੀਆਂ ਵੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫਗਣ-ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਅਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬੰਸੰਭ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਭਬੜੇ ਵਿਚ ਰਹੀ, ਬਾਣੀ ਦਾ 'ਪਿਉ-ਦਾਏ' ਦਾ ਅਸਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਡਰਡੀਕ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਥਾਥਾ ਮੰਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਪੂਰਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਏ।

ਗੁਰ-ਬੰਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਵਲੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਹਥਿਆਣ ਦੇ ਜਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਥਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸਰੰਤ ਨੇ ਤਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰ-ਬੰਦੀ ਉਤੇ 'ਹੱਕ' ਜਰਲਾਇਆ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਵਲੋਂ ਈਰਖਾ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਹਰ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਸੰਜਮ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਪਾਸੋਂ ਕੰਮ ਤਿਆ। ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ, ਠਾਲਸਾ-ਪੂਰਨ ਲੋਤ-ਕ੍ਰਿਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਹਾਜਿਰ ਸੰਕਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਅਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਉਤੇ ਇਹ ਸਚਾਈ ਪਰਗਟ ਹੋ ਸੀ। ਪਰ ਥਾਹਰੋਂ ਆਏ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੋਰਨ ਤਾੜ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਯੋਗ ਵਾਰਸ ਤੇ ਸਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਣ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਮਕਰਾਂ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਦਸਤਾਰਥੰਦੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ।

3. ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਭੀਰਬਾ

ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਖਲਪਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਧਾਰਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ—
 “ਕਾਹੇ ਪੂਰ ਭਗਰਤ ਹਉ ਸੋਕਿ ਥਾਪ। ਜਿਨ ਕੇ ਜਟੇ ਕਛੀਰੇ ਕੁਮ ਹਉ, ਤਿਨ ਸਿਉ ਭਗਰਤ ਪਾਪ।”—ਉਹੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹ ਸਾਖੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਗਤਾਂ ਨਾ ਕਰੋ, ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੁਰਿਆਈ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ। ਸਰੂਪ ਚਾਸ ਭੱਜਾ, ਜੋ ਭਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕੁੰਡਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਟ ਦੇਣ ਦੀ ਮਾਭਿਰ ਨਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਮੋਹਰੀ ਨੀ ਨੇ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦਾ ਹੀਸ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਬਰਕਾਤ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਰਮੋਂ ਨੇ ਇਹ ਧੁਮਾਊਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਭੀਤੀ ਕਿ ਪਿਤਾ ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਛੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਚਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕੁਰਿਆਈ ਵਾਸਤੇ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਸਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਭਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਨੂੰ ਭਾਭ ਪਾਈ। ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਧਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਯੋਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਾਣਕੇ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਸੰਦਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਬ ਕਰ ਕੇ, ਸੰਫੜਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੀ ਰਕਮ ਉਕਰਾਹੁਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਨਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥੱਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਲੱਟ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਸੰਫੜਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਸਾਦ-ਪਾਣੀ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਖਰਚ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਭੱਲਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਮਦਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਰਸਦ-ਭੋਟਾ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਵਧਦੇ ਖਰਚ ਦਾ ਖੰਭ ਭੱਲਣਾ ਕੁਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਦਾ ਗਹਿਣਾ-ਕੱਟਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਵੇਚਣਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਕਰਚਾ ਦੀ ਚੁੱਕਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਭਾਈ

ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਟਲਿਆ।

ਬਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰੂ-ਅਰ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਸਤਾ ਤੇ ਬਲਦੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੀਰਤਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕੁਰੂ-ਅਰ ਦੀ ਬਾਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੇਜ਼ੋਕ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਕ੍ਰਮ-ਮਰਾਸੀ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਦੀ ਕਵਾਹੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਸੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਕੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਪਾਸੋਂ। ਰਾਮਕਲੀ ਬਾਗ ਦੀ ਵਾਰ, ਜੋ ਸਤ੍ਹੇ ਤੇ ਬਲਦੰਤ ਨੇ “ਆਖੀ” (ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ), ਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਤਖਤ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ” ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਬਹਿ ਉਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੁਸਤਾਖੀ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਰਨ ਹੀ ਠੀਕੀ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਈਰਖਾ-ਬਸ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਿਆਸੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ।

4. ਉਲਝਨਾਂ ਤੇ ਸੰਕਟ

ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਫੀਰਤੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਆਏ, ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋਈ, ਹਮਲੇ ਹੋਏ, ਤਸੀਹੇ ਵਲਦੇ ਪਏ। ਪਰ ਨੀਤਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਉਲਝਨਾਂ-ਸੰਕਟਾਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਜੋ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਉਂਤ ਰਖੇ ਸਨ, ਭਲੀ-ਭਾਡ ਸਿਰੇ ਖੜ੍ਹ ਕਏ। ਕ੍ਰਿਪਾ ਨੀਤ ਵਾਲੇ ਬਰਧਾਵਾਨ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਆਗਰੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਣ ਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬਾਰਜ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਭਾਈ ਸਾਲੋ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਅਤਲਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਧੌਂਕਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਭੇਜੇ ਕਿ ਦਸਦੇਧ ਤੇ ਹੋਰ ਰਸਦ-ਭੋਟਾ ਸਿੱਧੀ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਸ ਤਿਜਵਾਉ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਕਰੇ।

ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸੰਕਰਾਂ ਵਿਚ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਬੀਰਬਲ ਨਾਲ ਸਾਜ-ਸਾਜ ਕਰ ਕੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਫੌਰੀ ਉੱਤੇ ਟੈਂਕਸ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਉਕਰਾਹਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਨਵਾਂ ਸੰਕਟ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਾਧੂ ਦਾ ਮਾਲੀ ਬੋਰ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਪ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਮਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਕਟ ਵਲੋਂ ਭੇਟਾ ਗੀਤੀ ਰਕਮ ਵਿਚੋਂ ਟੈਂਕਸ ਦਾ ਵੁਰਤਾਣ ਕਰਨਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਬੀਰਬਲ ਦੀ ਧੂਮਫਜ਼ਦੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਸੁਲਹੀ-ਖਾਨ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਆਖਿਰ ਉਸ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਸਿਫਾਇਤ ਪੁਚਾਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜੋ ਗੁੰਝ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੋਹਾ ਈ ਨਿਖੇੜੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਦਸਾਹ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਬੁੱਢਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਦਬ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਸਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਸ ਨੇ ਗੀਤ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਸਿਫਾਇਤ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਉਸ ਸਾਲ ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 1595 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਘਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਉੱਤੇ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੀਰਖਾ ਵਧੇਰੇ ਭੜਕ ਉਠੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਅਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਫੌਂਡ ਕੇ ਵਡਾਲੀ ਪਿੰਡ ਜਾ ਰਹੇ, ਛੇ-ਹਰਟਾ ਖੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਜੇ ਰੋਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਵਡਾਲੀ ਤਕ ਵੀ ਮਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਦਾਈ ਦੇ ਬਨਾ ਉੱਤੇ ਕਹਿਰ ਲਗਵਾ ਕੇ ਬਾਲਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ; ਫੇਰ ਇਕ ਕੂਹਮਿਲ ਦੇ ਹਥੋਂ ਕਹਿਰ ਦੁਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ; ਇਕ ਸਪੋਰੇ ਪਾਸੋਂ ਸੰਪ ਵੁੜਵਾ ਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਈ। ਬਾਲਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੌਰਕ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਖਤਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਬਿਰਾਜੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਹਿਤ ਜੁਟ ਕਏ। ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਬੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਟਲਿਆ ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਰਬਾਬੀ ਸਰਾ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਬੁੱਢ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਬਾਨ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਬੇਜ਼ੋਕ ਬੇਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਭ੍ਰਮ-ਮਗਾਸੀ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰਚਿਤ ਬਾਰ ਦੀ ਕਵਾਹੀ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਸੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਪਾਸੋਂ । ਰਾਮਕਲੀ ਟਾਕ ਦੀ ਥਾਰ, ਜੋ ਸਤਿ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਨੇ "ਆਖੀ" (ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ), ਸਾਡੇ ਲਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਰਖਤਿ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ" ਦਾ ਲਿਖਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਬਹਿ ਉਤੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੁਸਤਾਖੀ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਪਰ ਅਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਨ ਹੀ ਲੀਤੀ । ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੀਰਖਾ-ਵਸ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਿਆਸੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ ।

4. ਉਲਝਣਾਂ ਤੇ ਸੰਕਟ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਚੰਪੀਆਂ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਭੀੜੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਭਯਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਆਏ, ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋਈ, ਹਮਲੇ ਹੋਏ, ਰਸੀਹੇ ਝਲਦੇ ਪਏ । ਪਰ ਨੈਤਿਕ-ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਉਲਝਣਾਂ-ਸੰਕਟਾਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ । ਜੋ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਉਂਤ ਰਖੇ ਸਨ, ਫਲੀ-ਫਾਤ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ । ਕੁੰਘੀ ਨੀਭ ਵਾਲੇ ਸਰਧਾਵਾਨ ਸਾਥੀਆਂ ਤੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਨੇ ਹਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ । ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਆਕਰੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਸੁਚਨਾ ਮਿਲਣ ਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਭਾਈ ਸਾਲੋ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਅਤਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ । ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਭੇਜੇ ਕਿ ਦਸਵੰਧ ਤੇ ਹੋਰ ਰਸਦ-ਭੇਟਾ ਸਿੱਧੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਸ ਭਿਜਵਾਉ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਕਰੇ ।

ਬੁਢ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਯਕੀਨਦਾਰ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਚਾਲ ਚੱਲ ਉੱਤੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਬੀਰਬਲ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਫੌਰੀ ਉੱਤੇ ਟੈਂਕਸ ਲਕਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਉਗਰਾਹਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਨਵਾਂ ਸੰਕਟ ਖੜਾ ਬਣ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਾਧੂ ਦਾ ਮਾਲੀ ਬੋਝ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਪ ਅਸੂਰੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਮਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਕਤ ਵਲੋਂ ਭੋਟਾ ਭੀੜੀ ਰਕਮ ਵਿਖੋਂ ਟੈਂਕਸ ਦਾ ਭੁਗਤਾਣ ਕਰਨਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਬੀਰਬਲ ਦੀ ਧੁਸਡਜ਼ਈਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੰਤ ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਸੁਲਾਹੀ-ਖਾਨ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਭੀੜਾ, ਪਰ ਕਦੁਤੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਅਖਿਰ ਉਸ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਬਿਕਾਇਤ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਤਿਆਰ ਭੀੜਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੋਹਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਭੀੜੀ ਕਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੋ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਦਬ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਜਾ ਕਰਨ ਹਿਰ ਉਸ ਨੇ ਭੀੜ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਸਫਦਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਜਿਕਾਇਤ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਉਸ ਸਾਲ ਬਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 1595 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਘਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਉੱਤੇ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀਰਖਾ ਵਧੇਰੇ ਰੜਕ ਉੱਠੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਕਈ ਭਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਲਝਨਾਂ ਖੜੀਆਂ ਭੀੜੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਡਾਲੀ ਪਿੰਡ ਜਾ ਰਹੇ; ਭੋ-ਹਰਣਾ ਖੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਵਡਾਲੀ ਤਕ ਵੀ ਮਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਾਦੀ ਦੇ ਥਨਾਂ ਉੱਤੇ ਡਹਿਰ ਲਕਵਾ ਕੇ ਬਾਲਕ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ; ਫੇਰ ਇਕ ਥਾਹੀਲ ਦੇ ਹਥੋਂ ਡਹਿਰ ਦੁਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ; ਇਹ ਸਪੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਸੱਪ ਫੁੜਦਾ ਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾਈ। ਬਾਲਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੋਖਕ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਖਤਰੇ ਵਿਖੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਬਿਰਾਜੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਬੁਨ ਹਿਤ ਦੁਣ ਕਢੇ। ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

5. ਭਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਰਿਆਈ-ਕਾਲ (ਸੰਨ 1521-1606) ਖੇਤਰ 25 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਸ਼ੀਮਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰਜ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਧ-ਪੂਰਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਸੰਗਟਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਡਾ. ਰਾਮਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖਣੇ ਵਿਚ—“ਆਪ ਕੇਵਲ ਫਾਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਸੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।” ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁੰਭਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਲਸਾਰ ਚੁੱਕਣ ਤਕ ਲੋਭਤ ਨਾ ਆਈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੇਣੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਧ-ਦੇਣੀ, ਇਸ ਵਿਚਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬਾਰੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ‘ਵਿਮੂਰਤੀ’ ਵਿਚ ਕਿਸਨੂੰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਵਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ-ਮਤ ਦੀ ਵਿਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਬੀਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਮਤ ਉੱਤੇ ਲਾਭ ਲਈ ਫੀਡਾ ਜਾਂ ਸਫਾਦਾ, ਵੇਨੀ ਭੱਲ ਪ੍ਰਰੱਖ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦੇਣ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬੈਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰਜ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ; ਟੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਤੇ ਮਿੱਥਿਆ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਉਚਿਤ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕੁਸ਼ਾਕਟਾਂ ਦਾ ਭਟ ਵੀ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਰੂਤਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਨਿਰਚਿਤ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਰਚਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਮਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨੁਹਾਰ ਉਘੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਉਲੀਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਸ਼ਵ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨਾਨਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਜ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਤਮਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਤੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਗੁਰੂ

ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵਲੋਂ ਫੇਰੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ,—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੇਤੋਖਸਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਜੋ ਅਜੇ ਅਧੂਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ ਕਾਰਜ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਵਿਉਂਤ—ਇਸ ਦੀ ਭਵਨ ਕਲਾ, ਨਿਰੋਕਲੀ ਦਿੱਖ ਅਤੇ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਣ-ਬੀਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੀ; ਅਤੇ ਇਹ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਥੀਤ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੀ, ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਫੂਰੂ ਅਰਜਨ ਅਪ੍ਰ ਨਿਪੁੰਨ ਬਾਣੀਕਾਰ ਸਨ, ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਣਾਕਾਰ ਸਨ। ਸਿੱਖ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਥੀਤ, ਭਰਪੂਰ ਮਾਫ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸਹਿਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਭ ਭੇਂ ਉੱਤਮ ਉਪਹਾਰ ਸੀ।

ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਗਠਨ

1. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਵੱਲ ਭਰਪੂਰ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਰਮ-ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਰੂਤ ਲੱਭਾ ਵਿਚ ਹਰ-ਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਤਰਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਮਜੀਆ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ। ਮਜੀਥ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਸ ਜ਼ਰੋਬੰਦਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਇਸੇ ਦੀ ਅਗਲੇਰੀ ਕੜੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਾਨ-ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਫਿਰੋ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਭੇਜਣ ਹਿਤ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕੇ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਪਰਾਲੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ। ਉਥੇ ਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਕੇ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮਸਫਰਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮੇ-ਮੋਹਨ ਤੇ ਮੋਹਰੀ,— ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ, ਕੁਰਿਆਈ ਦੇਲੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਵੀ ਪਾਸੋਂ ਗਏ। ਦੋਸੇ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੱਖ ਤੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਵਧੇ-ਫੁਲੇ ਸਨ। ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦਾ ਚਰਕਾ ਤੇ ਈਰਖਾ-ਭਾਵ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦੁੱਖਭਰਨਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਬਚੁਰਗ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਰੰਭੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਲੱਫਰ ਵਰਤਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਵਿਚ 'ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦੀ ਬੇਰ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਥਾਣਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖਲੀ ਮਿਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1606 ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸਮੇਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨਾਈਆਂ ਤੇ ਦਿੱਸ ਸਿਖ-ਦਿਰਹਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਭਾਜਮ ਅਭੀ ਪੁਟਿਆ।

ਜਦੋਂ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭੀੜ ਤਿਆਰ ਭੀੜੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬਤ (ਲਿਖਾਈ) ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਨਿਭਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਨਿਯਤਵਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਆਲਨਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀਆਂ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਦ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਹਰ ਬਿਉਂਤ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਮਲ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗਭੋ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੰਕਟਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਾਰ-ਭੇਟਾਂ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਤੇ ਕੈਲਜ ਆਦਿ ਮਾਇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਨਿਕਰਾਨੀ ਲਈ ਨਵਾਂ ਇੰਤਜਾਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ, ਭਾਈ ਸਾਲੋ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਲੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਫੈਤਵਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯਾਨਨਾ ਘਾਲੀ। ਭਾਈ ਸਾਲੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੁਰਕਸ਼ਾਸ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਪਾਸ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਤਾ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ ਅਤੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਭਾਈ

ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਨੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਹਿੰਦਾਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਈ 'ਮੰਜੀਆਂ' ਵਿਚੋਂ ਜੰਡਿਆਲੇ ਦੀ ਮੰਜੀ ਸੌਂਪੀ ਸੀ। ਹਿੰਦਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਝੇ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਜੰਡਿਆਲੇ ਰੁਕੇ। ਹਿੰਦਾਲ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ; ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਨਿਰੰਜਨੀਏ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਕਈ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਘੜ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੁਬਿਤ ਬੀਤਾ। ਨਿਰੰਜਨੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਆਦਿ-ਕ੍ਰਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਥਾਈ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਹਿੰਦਾਲ ਆਪ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਨਿਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਾਝੇ ਦੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਖੜੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਸਰਹਾਲੀ ਤੇ ਡਰਨਡਾਰਨ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਈ ਨਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ। ਡਰਨਡਾਰਨ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਕਰਾਨੀ ਵਿਚ ਖੁਦਵਾਇਆ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ। ਫਿਰ ਦੇ ਰੰਗਿਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਬਸਤੀ ਬਾਇਮ ਬਰ ਬਿੱਤੀ। ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ, ਭੱਲਾ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆਦਿਕ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗਏ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਉਥੇ 'ਬੰਗਸਰ' ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਏ। ਅਜਿਹੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ, ਸਾਖੀ-ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਪ ਨਾ ਗਏ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਥੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਨਿਬੜੇ। ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਂ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਵਤੋ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੰਧੂ, ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਖੀ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੇਵਾ ਤੇ ਲਗਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ 'ਭਾਈ ਬਹਿਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਬਿਆਰਪੁਰ ਰਿਲੋਂ ਦੇ ਭਾਈ ਮੰਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਭੋਹਿਬ' ਆਖਿਆ। ਇਹ ਮੰਤ ਵੀ ਸਰਦਾਰੀਆ (ਸੁਲਤਾਨੀਆ) ਸੀ ਤੇ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਘਰੇਂ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। ਤਾਈਂ ਬੰਨੇ ਖਾਰਾ-ਮਾਂਗਟ (ਜਿਲ੍ਹਾ ਕੁਜਰਾਤ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਇਤਥਾਹੀ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ। ਬੰਨੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਦਿ-ਕ੍ਰਿਸ਼ ਥੀਤ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਕਈ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਲਈ ਥੀਤ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀ ਵਾਰਤਾ ਭਾਈ ਬੰਨੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਉਤਾਰਾ ਕੋਰੀ ਹੋਈ ਥੀਤ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਬੰਨੇ ਵਾਲੀ (ਜਾਂ 'ਖਾਰੀ') ਭੀਤ ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਨਾ ਤਿਆਗਿਆ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤੀ ਬਰਧਾ ਭਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਫੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ-ਮੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਵੁਜ਼ਵ' ਵਿਚ ਮੀਆਂ-ਮੀਰ ਪਾਸੋਂ ਆਜ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਰਚਾਰੀ ਹਕੀਮ ਕਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਪਾਠ ਰੰਜ ਸੁਣਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਦਾ ਹਰਫਾਰਾ' ਆਖਿਆ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕੇਂਦਰ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖ-ਜੀਵਨ-ਜਾਬ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਰੱਖਾ ਉਪਲਬਧ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਰਣਾਜਨਕ ਸਿੱਖ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮੰਜੀਆ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲਦੀ, ਉਹ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵੱਖੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਕਲਮ-ਕਾਫ਼ਾਂ ਤੇ ਭੋਖਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੇ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤੀ ਦੋ ਰਸਮ, ਪਰਦਾ-ਨਸੀਨੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪੂਜਾ ਵਿਚੋਂ ਯਕੀਨ ਹਟ ਜਾਂਦਾ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੌਰਮ ਤੋਂ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਲਿਆਉਣ ਹਿਤ ਖੁੰਰੇ ਜਾਂਦੇ, ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹਿੱਸਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। 'ਮੰਜੀਆ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਜੀਵਨ-ਜਾਬ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੀਰੇ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕੋਇੰਦਵਾਲ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਜੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਕਾ-ਚੌਂਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬੂਧ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਹਾਂ-ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਿੱਖਸਰ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਰਾਮਸਰ, ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵਝਾਲੀ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਠਹਿਟਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬੁਝ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਲਕ ਹਰਿਕੀਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਵਝਾਲੀ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ, ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿੰਡਾਂ-ਡਸਥਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਲ 1597 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਲ-ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਚੂਨਾ-ਮੰਡੀ ਧਨ-ਸਥਾਨ ਤੇ ਭੱਬੀ-ਭਾਡਾਰ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਡਰਨਤਾਰਨ ਦਾ ਭਸਵਾ ਵਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮਾਰੇ ਦੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਦੂਰਤਾ ਮਤੌਰ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਤਰਾਹ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ, ਚੂਜੇ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਘਸਰੇ ਹੋਏ ਸਰਦਰੀ ਮਤ ਨੂੰ ਬਾਹ ਲੜਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਭੰਡੇ ਦੀ ਗੱਦੀ ਡਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ਬੁਝ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਰਦਰੀ ਮਤ ਹਿੰਦੂ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵੱਲ ਭੁਚਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਇਹ ਰੁਚੀ ਘਟ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੋਹੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਖੇਤਰ, ਦੁਆਬੇ ਵਿਚਲੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਡਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਿਗੋਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨਗਰ ਹਨ।

4. ਸੰਕਠਨ-ਵਿਧੀਆਂ

ਸਿੱਖ ਤਾਈਂਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਕਠਨ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾ ਸੁਚੇਤ ਕਦਮ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਠਾ ਕੇਵਲ ਥਾਈਂ ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ

ਕਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਲੀਕੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਧਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ, 'ਮਸੀਦ' ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਸੀਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਸਜਦ (ਕੱਦੀ) ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਾਇੰਦੇ (ਦੇਜੇਟ) ਹੋਣ ਬਾਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਨ। ਸਥਾਪਿਤ ਮੰਜੀਆਂ ਦੇ ਮੰਜੀਚਾਰ ਵੀ ਮਸੀਦ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਨਿਤਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖ਼ਰਚਾਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਭੇਟਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਦੇਂ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਮੁਬੰਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਮਸੀਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜ ਕੇ ਸੰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਵਿਚ ਬਧ-ਬਧ ਕੇ ਹੱਸ ਪਾਉਣ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਮਸੀਦ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ 'ਦਸਵੇਂ' ਦੀ ਵਿਧੀ ਭਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹਰ ਮਸੀਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਮਦਨ ਦਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਲਈ ਉਗਰਾਹਿਆ ਕਰਨ। ਯੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭੇਟਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਾਧਮਣੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਕਮ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵਹੀ-ਪਾਏ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਵਿਸ਼ਾਖੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਹਰ ਸਾਲ, ਇਕੱਠਰ ਹੋਵੀ ਰਕਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਮਸੀਦ ਸੰਕਤ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਲੇਖਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮਸੀਦ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਛੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਲਭਾਤਾਰ ਧਨ ਇਕੱਠਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਗਰੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਇਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਬੁਰੀਤੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ, ਮਸੀਦਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੱਦ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਨੇ 1698-99 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮਸੀਦ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਦਸਵੇਂ ਤੇ ਮਸੀਦ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਤਾ ਲਈ ਕਥਾ ਤੇ ਵਿਖਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ। ਭਾਈ ਤਿਲੋਕਾ ਲਬਦ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਤੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਵ-ਅਰਥ ਕ੍ਰਮਿਤ ਕਰਾਉਂਦੇ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਭੋਗ ਉਪਰੰਤ, ਕਈ ਸਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜਦੋਂ ਕਾਬੀ ਜਾ ਕੇ ਬੁਝ ਦੇਹ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਨੇਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਵਿਭਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚੱਲ ਪਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਚੌਖਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਕਥਾ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੇ ਰਸੀਏ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਿਆਸਤ ਵੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਥਾ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਰਣੇ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਹਿਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

5. ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੋਧਾਂ

ਸੰਨ੍ਹੀ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੰਨ੍ਹੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚੜ੍ਹਾਥੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ 'ਨਾ ਕੀ ਹਿੰਦੂ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਬਹਿ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ 'ਉਦਾਸੀਆਂ' ਦੇ ਰਣਨ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਤ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚੜ੍ਹਾਥੇ ਵਿਚ ਆਰਿ-ਗੁੱਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1606 ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੁਹਾਰ ਘੜੀ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਲੀਕੇ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਸਿੱਜਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧ ਢਿੱਗੀ ਤੇ ਸ਼ਰਭੀਰ ਬਣਾਇਆ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਥਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸੰਗਰਾਮ ਕਰਨੇ ਪਏ, ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਅਪਨਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਸਥਾਈ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਉਚਤਮ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਈ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ-ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸਰਕਾਰੀ ਦਾ ਕਤ੍ਰ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਨਿਯਮਿਤ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਰਮ-ਨਿਰਭਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਹਿਤ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ

ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸਿੰਘ-ਭਾਈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਖਰ ਕੇ ਰੱਤੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਜੁਟਾਉਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰਹੀਂ ਦੇਣ ਹੈ।

ਆਦਿ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੀੜ ਨੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਬੀੜ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਤਕਤ-ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚ ਬੰਧੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਨ ਲਈ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਝ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਵੇਂਸ਼ਕ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਸੁਣਨਾ ਕੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂ ਦਾ ਬਰਤੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਉਠਾਉਣ ਦੀ, ਸਾਖਰਤਾ ਦੀ, ਬਿਦਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਲਾਭਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲਈ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਬਿਉਂ-ਬਿਉਂ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ : ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਝੋਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਚੇਚਾ ਜਤਨ ਮੰਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਇਥਾ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਦ ਵੀ, ਰਾਗ ਦੀ ਸੂਝ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਤੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਲਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਸਾਖਰਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਖੇ ਕਰਮ-ਭਾਣ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ; ਬੇ-ਅਸਰ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਵਾਹਿਮੀ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਅਭਿਰਚਿਤ ਵੱਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਧੀ; ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਕੂਟ-ਭਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ-ਮਹਿੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰ-ਢੋਰ ਪੂਜਾ, ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ, ਕੰਠ-ਮਝੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਾ ਰਹੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੱਖਿ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ, ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ, ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਨਿਭਾਉਂਦਾ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਜੀਵਨ-ਮਹਿੰਨਿਆਂ ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਧ ਸੀ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

1. ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਠੰਡਾ ਉਸਾਰੀ

ਸੰਨ੍ਹਵੀਂ ਤੇ ਸਭਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੋ ਅਨੇਕ-ਪੱਖੀ ਚੇਟ ਚਿੱਤੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੀਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭੁੱਟ, ਨਕਰ-ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਸਹਿਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ, ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਤੀਰਥ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦਾ ਜਾਂ ਜਲ-ਭੰਡਾਰ ਦੇ ਰੁਟ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਥਾਉਲੀ-ਖੂਹ ਆਦਿਕ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਮਦਾਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਭਾਲਾਬ ਦੇ ਜੋੜ ਦੀ ਪਰਤ ਪਾਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੰਜ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਲਸਰ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ, 1624 ਤੋਂ 1627 ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਰਿਆ। ਗੁਰੂ-ਧਾਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਹਿਤ ਜਲ-ਭੰਡਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਰੀਰਕ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਦਾਨ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਤਵਾਇਫ਼ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਧੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵੱਲ

ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਕੂਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ, ਪੀਣ, ਪਕਾਉਣ ਤੇ ਨਸ਼ਾਉਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸੂਝ-ਭਰੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਆਵਸ਼ਿਕ ਅੰਗ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਧਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸਰਾਬਾਂ, ਲੰਗਰ ਆਦਿਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਵੀ ਆਵਸ਼ਿਕ ਹੈ।

ਜਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਮੰਦੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿੱਤੇ, ਕਸਬ ਤੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝੀਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਦੇਣ ਵੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਸਰੈ-ਨਿਰਭਰ; ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਗਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਗਰ ਉਪਰਾਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੈਵਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮਿਥ ਕੇ ਇਸ ਤੇ ਚੁਕਿਰਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਸੀਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਲੀਆਂ-ਕੁਚੇ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਸਾਰੇ ਗਏ, ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਆਟਾ ਮੰਡੀ, ਚਾਵਲ ਮੰਡੀ, ਘਿਉ ਮੰਡੀ, ਲੂਣ ਮੰਡੀ, ਲੱਕੜ ਮੰਡੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਨਾਮ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਪਾਰ, ਵਸਤਵਾਹੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ; ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਲੋਹਾ, ਲੱਕੜੀ, ਚਿੱਟਾਂ ਦੇ ਭੱਡੇ; ਵਰਤਨ, ਖੇਰੀ ਦੇ ਸੰਦ, ਚਮੜੇ, ਸਰਾਣਾ ਤੇ ਸਾਬ-ਔਂਝਾਰ, ਤੇਲ ਦੇ ਕੋਹਲੂ, ਭੰਕਰਾਂ ਦਾ ਚਾਰਾ, ਮਿਸ਼ਰੀ ਤੇ ਮਿਠਾਈ, ਗੱਲ ਕੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਲੈਂਡ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਚੁਣਾਏ ਗਏ, ਹਰ ਕਿੱਤੇ ਤੇ ਕਸਬ ਦੇ ਭਾਰੀਗਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਨਗਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਨਗਰ-ਉਸਾਰੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣਤ ਵਾਂ ਮਿਲੀ। ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਬੁੱਢਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸੂਝ ਲਈ ਬੁੱਝੇ, ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ।

2. ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ : ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ' ਦਾ ਕੁਤਬਾ ਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ

ਲਿਆ, ਇਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਰੱਖੀ, ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ। ਬਹਿਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੱਚੀ-ਸਮਝੀ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਭਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਸਵੀਕਾਰਨ ਹਿਰ ਸਹਿਰ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਉਤਰਿਆ। ਕੇਂਦਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਨਗਰ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਖਾਰਜ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰਦ-ਗਿਰਦ ਫੇਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਨਗਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਚਿਰ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਖਰਬੇ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਛੱਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਸਾਂ ਵਪਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਾਇਮ ਹੋ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂਲੋਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਨਗਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਤਿਸਾਹਤੀ ਸਾਹ-ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਥਾਕਿਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਸਮਾਜ ਦੀ 'ਰਾਜਧਾਨੀ' ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜੰਗ ਦਾ ਕੇਵਲੀ ਵੀ ਹੋਰ ਨਗਰ ਇਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਬੂਰ-ਵਿਧਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਫਤੀ-ਦਾ-ਘਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫਤਾਂ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਕਾਰਨ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਇਸ ਨਗਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਦੁਖ-ਭੰਜਨੀ ਦੀ ਬਰਾਮਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਹਰ ਸੰਕਰਾਂਦ ਦੇ ਮੰਦੇ ਉੱਤੇ ਦੁਖ ਭੰਜਨੀ ਦੇ ਛੰਡ ਵਿਚ ਲਿਲਾਨ ਲਈ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਉਸੇ ਵਰ੍ਹੇਸਾਏ ਛੰਡ ਨੂੰ ਵਲਕਣ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਜਲ-ਤੰਤਾਰ ਨੂੰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅ-ਇ-ਕੁੰਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਇਕ ਕੁੱਠ ਵਿਚ, ਰ ਮਨਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਧਾਈ। ਜਿੱਥੇ ਮੰਤਲ ਦੀ ਇਸੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਡੇਵੇ ਗੁਰੂ ਨੇ 'ਤਖਤ' ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲ ਤਖਤ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਇਥੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਮੁਸਾਵਰਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਫੇਸਟੀਵਲਾਂ, ਵਿਖਿਆਨਾਂ ਤੇ

ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਭਈ; ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ। ਬਸਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਬਸਤਰ ਦਾ ਹੁਨਰ, ਭਵਨ-ਕਲਾ ਤੇ ਬੀਰਤਨ-ਸੰਗੀਤ, ਸਭ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦਵਾਲ ਦੀ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧੰਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਮਲ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ, ਵਿਚ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਾਇਆ, ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟਾਇਆ, ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਥਤ ਵਿਚ ਭਰਾਭਰੀ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਬਰਾਇਆ। ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸਾਂਝੇ ਕੁਰੂ ਵਿਚ ਬਰਧਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿੱਖ-ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਡਬੀ ਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

3. ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

ਹਰੀ ਦਾ ਮੰਦਰ (ਹਰਿਮੰਦਰ) ਜਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ 'ਸਵੱਧਨ ਮੰਦਰ' (ਕੈਲਡਨ ਟੈਂਪਲ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਭਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਖੁਦਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਰੋਵਰ 1581 ਤਕ ਗੱਥਾ ਭਾਲਾਬ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਰਾਲਾਬ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪੋਤੀਆਂ ਉਸਤੀਆਂ ਗਵੇਆਂ। ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਥਾਥਾ ਖੁੱਧਾ, ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕਰ ਕੇ, ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਦਰ-ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਲੀਕੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਰਾਏ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹੱਥਿਆ। ਪਰ ਕੁਝ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਪਾਸੋਂ ਖੁਦਵਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਠਿਕੌਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਵਾਲੀ ਰਵਾਇਤ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੈ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 1588 ਜਾਂ 1589 ਵਿਚ ਰਬੇ ਜਾਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਕਿਸੇ ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਛਲਤੀ ਨਾਲ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਰਖਣਾ

ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਭਾਵੇਂ-ਥਾਣੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸਾਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ, ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਆਦਿਕ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਿਸ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਸਭ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਜਿੱਥਾ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸੇਵਾ-ਚਾਵ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਆਪਣੇ ਡੇਜ਼ੋਸਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਘਾਸਨਾ ਉਪਲੱਭ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਵਸੇ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਰਨ, ਮੰਦਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਸਭਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰਾਲੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਬਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਇਕ ਬਕੀਚਾ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼ ਬਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਕੁਝ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੰਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝਿਰਦਾ ਆਪਣੀ ਕਲਾਮਈ ਵਿੱਖ ਬਾਰਨ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ; ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਵਰਤਮਾਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਵੇਂ-ਸਿਰਿਓਂ ਬਣੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਮੂਲ-ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਉਹੀ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉੱਠੀਕੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹਨ, ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਚਹੁ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੱਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੋਈ ਕਈ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਜੁਸ਼ਦੀਆਂ ਕਈਆਂ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਡੱਕ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ, ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਚੌਂਕੀਆਂ, ਸਰੰਬਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਸਿਰੰਘਾ, ਗੋਰਡਨ, ਨਿੱਤਨੇਮ ਤੇ ਖਾਣ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

4. ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਕਲਾ-ਜੁਕਤ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਕਲਾ-ਜੁਕਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਅੰਕੜੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਬਿਕ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਵੱਰਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਇਮਾਰਤ ਮੂਲ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਖਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਕੁੰਬਦ ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੱਤਰੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਾਂ ਸੰਕਮਰਮਰੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮੀਨਾਕਾਰੀ

ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਲਾ-ਜੁਗਤ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦ ਤਕ ਮੂਲ-ਜੁਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਢੁਨੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਵਾਂ ਗੁੰਬਦ, ਉਲਟੇ ਕੇਵਲ ਫੁੱਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ, ਦੋਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਰੱਖੇ ਕਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਘਾਟੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜੀ ਇਮਾਰਤ ਬਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੋਵਰ 30 ਏਕੜ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਸਾ (ਨਿਚਲੇ ਤਲ ਤੋਂ ਮਾਪਿਆ) 470 ਫੁੱਟ ਹੈ। ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਉਰਲੀ ਬਾਹੀ 510 ਫੁੱਟ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ, ਤਾੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਉਗਦੇ, ਅਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਕੀੜੇ-ਕੀਟਾਨੂਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਸਲੀ ਚਾਹੀਂ ਸਾਡਾ ਪਾਣੀ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਸਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲ ਝਾਲ ਹੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਕਲਾ-ਜੁਗਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਡਰਾਈਂਗਾਂ, ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਈ ਤੇ ਸੰਦੇਹਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਵਿਨਸ-ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦਾ ਬੇਦਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਸਿੰਕਾਰਨ ਦਾ ਕਾਵਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਟਸੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਸਾਲ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੂ, ਬੋਧੀ, ਜੈਨੀ ਤੇ ਮੁਗਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਬ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਮ ਭੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਨਵਾਂ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਲਾ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵੱਖ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਏ ਗਏ : (1) ਪੰਥੀਕਾਰੀ/ਮੀਨਾਕਾਰੀ, (2) ਭੰਬ ਤੇ ਮੁਹਰਾਕਸੀ, (3) ਰਾਬੇ ਦੇ ਪੱਗਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਕਰਾਈ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਰਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਲਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੰਥੀਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਣ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਮੰਚਿਲ ਉੱਤੇ ਜੋ ਰੇਗੀਨੀ ਤੇ ਨੱਕਾਲੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੀ ਪੰਥੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਚਿਲ ਨੂੰ 'ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹੱਲ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਰਬਨੀ ਡਿਉੜੀ ਤੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰ ਤਕ 70 ਕੁਥ ਲੱਖਾ ਸੰਗਮਰਮਰ ਜੜਿਆ ਪੁਲ ਅਤਿ ਸੁਹਾਵਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨੌ-ਨੌ ਲੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਜੰਗਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਥੰਮ੍ਹੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਪੁਲ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ, ਇਕ ਗੁੰਪ-ਘੜੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਵਾਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੁਨਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਦਰਬਨੀ ਡਿਉੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਵਿਚ ਬਲਾ-ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਜੜਤ ਵਾਲੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਕਿਵਾਡ ਦਰਸਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦੇ ਹਨ। ਪੁਲ ਦਾ ਨਿਚਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਰੋਵਰ ਖਾਲੀ ਫੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਟਿ-ਬੀ-ਪੋਤੀ ਤਕ ਪੁਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ, ਆਰ-ਪਾਰ ਸੁਰੇਕਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਟਤੀ 52 ਹੈ। ਪੁਲ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸਾਢੇ ਉੱਨੀ ਫੁੱਟ ਡੁੱਬੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਖੜਾ ਇਹ ਢਾਂਚਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਤੇ ਸੁਰੇਕ-ਦਵਾਰੀਆਂ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਕਲਾਮਈ ਸਜਾਵਟ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬੀਰਤਨ-ਪ੍ਰਭਾਹ ਕਰਕੇ, ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੋਹਦਾ ਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਭਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਾਂਗ, ਭਰਨਤਾਰਨ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਫਿਟ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਨਮੁੰਨਾ ਭਰਨਤਾਰਨ ਬਹਿਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਭਰਤਾਰਪੁਰ ਨਗਰੀ ਵੀ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਸਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਗਰੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੁੱਬੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬਾਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੁੱਖ-ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਜੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਜਲੰਧਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਭਾਵੀਚਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਕ੍ਰਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ-ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਕੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਉਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਕਲਾ-ਚੁਕਤ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਟ-ਕ੍ਰਿਆ, ਪਾਠ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਆਦਿਕ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ, ਮੰਸਿਆ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਇਕ ਰਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਜੋ 'ਚੋਕੀ' ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਭਰਨਤਾਰਨ ਜਾ ਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੀ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਬਰਧਾਨ, ਬਬਦ-ਭਾਇਨ ਕਰਦੇ, ਪੈਦਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਤਕ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਭਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸੰਨ 1590 ਈ =

ਰਖੀ। ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਵੱਡੇਰਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਨਗਰ ਲਈ ਯਮੀਨ ਫ਼ਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਰਾ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਫ਼ਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਦੁਗਿਰਵਾ ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ-ਤੱਟਾ ਸੀ, ਜਗ੍ਹਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰੋਵਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਸੂਖ ਜਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਏਂ ਖਤਰਾ ਨਾਤਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਕੋਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਲਈ ਇੰਟਾ ਦਾ ਆਵਾ ਲਗਵਾਇਆ। ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਹਤ ਦੇ ਰੋਕੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਲਈ ਆਸ਼ਕਮ ਕਾਇਮ ਹੀਤਾ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਵੀ ਬਸਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਲਗਨ ਤੇ ਉਤਸਾਹ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਬਸਵਾ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਗਰੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮਾਏ ਵਿਚ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ, ਫ਼ਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੁਆਬੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਾਰ, 1593-94 ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਵੀ ਫ਼ਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਫ਼ਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਪਡਨੀ ਝੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ 'ਨੈਰਸਰ' ਪ੍ਰਧ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਾ ਬੈਵਲ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੀ ਦਾ ਕੋਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਆਲੇਵਿਕ ਪਖੋਂ ਇਸ ਨੇ ਵੀਖਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਕੰਮ, ਵਰਨੀਚਰ ਆਦਿਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੋਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਰੋਵਰੀਆਂ ਦਾ ਰਸੂਖ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਿੱਥੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਵਰੀਏ ਲੱਕ ਹਿੰਦੂ ਇਨ-ਚਿਹਾਰਾ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਕੁਮੰਤਾਤ (ਵੀਰਵਾਰ) ਨੂੰ ਸਖੀ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਮੰਨਤ ਮਨਾ ਲੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫ਼ਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾ ਕੇ, ਮਾਏ ਅਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ।

ਆਦਿ-ਬੀੜ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ

1. ਥਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਬੀੜ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ 29-30 ਭਗਤਾਂ, ਬੱਟਾਂ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਣੀ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਥਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਬੀੜ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਬੀੜ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਸਾਰੇ ਥਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵੱਧ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਗਾਇ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਸ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕੀ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਥਾਕੀ ਸੇਵ-ਕਵੀ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਰਵੀਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਥਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਭੈਣੀਕਾਰਾਂ ਆਦਿਕ ਨੇ ਮੂਲ-ਥਾਣੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਤਾਰ ਵਿਹਤਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭੋਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਹਰ ਗੰਭੀਰ ਲੇਖਕ ਤੇ ਕਵੀ ਵਾਂਗ, ਥਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਅੱਛੇ ਭਰਿਆ, ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ 'ਪੰਥੀ ਵਾਲਾ ਧਰਮ' ਬਣ ਗਿਆ। ਧਰਮ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਾਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਯਹੂਦੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਤ ਅੰਜੀਲ (ਬਾਈਬਲ) ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਕਰਕੇ ਪੰਥੀ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਹਨ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਧੁਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਮੀਥਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ/ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪੌਥੀ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁੱਥ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਫੁੱਫਿਤ ਸਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਪਿਰਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਈ ਹੈ ਅੱਗੇ ਵੱਧੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸ ਪਿਰਤ ਨੇ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ 'ਪੋਥੀ' ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।

ਜਿਸ ਗੁੱਥ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਪੇਂਡੇਵਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰਧਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰ ਅਧੁਰਾ ਖਰੜਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹ ਸੰਥੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਭਰਵੇਂ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਰੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਚਣ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਗਤਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾਈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸੰਥੀ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਠੋਫ਼ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ 'ਬੰਧੀ' ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਰਲ-ਕਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਪੇਂਡੇਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਦਮ ਸਨ।

2. ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ

'ਪੋਥੀ' ਤੇ 'ਗੁੱਥ' ਸਿੱਖ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪਾਵਨਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਿਰੀ-ਰਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ "ਪੋਥੀ ਪੁਰਾਣ ਰਮਾਈਐ" ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕ੍ਰਿਸਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ। 'ਪ੍ਰਠਾਤਨ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ' ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-

ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਵਾਟੇ ਦਾ ਚਿਕਰ ਵੀ ਅਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਨਿਖਚਿਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕੇਂਦਰਿਵਾਲ ਵਿਖੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੋ (ਜਾਂ ਵਧੀਕ) ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੰਥੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖੇਤਰੇ ਸਹਿਸਰ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਸੋਧਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਪੰਥੀ ਦੇ ਇਕ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ, ਹਾਸੀਏ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਜੱਠਾ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ) ਜੀ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਵੀ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰਿਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਪੰਥੀਆਂ, ਜੋ 'ਭਾਬਾ ਮੋਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਥੀਆਂ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਸੰਨ 1570-72 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ "ਪੰਥਿ ਦਾਦੇ ਦਾ ਖਜਾਨਾ" ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਬੀੜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਭਾਬਾ ਮੋਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ, ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਪਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਟਿਮ ਕੀਤੀ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਮਲ ਫਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਧਾਂ ਵੀ ਭੀੜੀਆਂ। ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਸੰਮਿਲਤ ਨਹੀਂ, ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਂਦਰਿਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਪੰਥੀਆਂ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰ-ਬੰਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਦ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ 'ਪੰਥੀ' ਸੀ। 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਤੇ 'ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ' ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ ਨਾਮ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਚਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਢਲਾ (ਰੁਫ) ਖਰੜਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ 'ਸੁਧ' ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਵੀ 'ਪੰਥੀ' ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਬੀੜ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਰਾਰਾਪੁਰ ਵਾਲੀ ਬੀੜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਓਹੀ ਪ੍ਰਕਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰਾਰਾਪੁਰ ਵਿਚ ਸੋਢੀ ਘਰਾਣੇ ਪਾਸ ਸੁਰਖਿਅਤ ਬੀੜ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਅਸਲ ਬੀੜ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਸਰਧਾਯੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਇਕ ਹੋਰ-ਲਿਖਤ ਬੀੜ

ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਲੀ ਆਦਿ-ਬੀੜ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ-ਪੰਥੀਆਂ ਤੇ ਬੀੜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਤੇ ਨਿਰਣਾ-ਜਨਕ ਫੈਸਲਾ ਕੁੰਘੇਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵਟਟਣ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

3. ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਉਂਤ

ਜਿਸ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਝਾਬਾ ਮੋਹਨ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਥੀਆਂ ਉਸ ਦਾ ਕੈਵਲ ਇਕ ਭਾਗ ਸੀ। ਕੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ, ਕੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ, ਬਰਥਾਨੂਆਂ ਪਾਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਮੰਥਵਾਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਭਨਾ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਲਬਧ ਭਾਖੂਰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਇਸ ਦੀ ਛਾਣ-ਛੋਟ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਭਾਰਨ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਭੌਨ 'ਸੋਚੀ-ਬਾਣੀ' ਨੂੰ ਬੋਚੀ-ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨਾ ਸੀ। ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਸੰਭਾ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਕੂਬੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਫਸਵਟੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਬੰਧਿਤ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਮ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੀੜ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।

ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਬੀੜ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਕੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, 15 ਸੈਤ-ਭਗਤਾਂ, 11 ਭੱਟ-ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ 4 ਕੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਨਿਰਣ-ਦਰਤੀਆਂ, ਠਕਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਰਤਮਾਨ ਬੀੜ ਕੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ ਹੈ ਜੋ ਦਸਮ ਕੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਮੂਲ-ਬੀੜ ਵਿਚ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ, ਦੂਜਾ, ਤੀਜਾ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਕੇ ਨਿਯਮਿਤ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਉਂਤ-ਬੱਧ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ, ਦੂਜਾ ਨਾਮਦੇਵ, ਇਕ ਰਵਿਦਾਸ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਜੈਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਧੰਨਾ, ਸੋਟ, ਪੀਪਾ, ਭੀਖਨ, ਸਥਲਾ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਸੂਰਦਾਸ, ਥੋਣੀ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ

ਸੰਪਾਦਿਤ ਦੂਜੀ (ਦਮਦਮੇ ਵਾਲੀ) ਥੀੜ ਵਿਚ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਇਸੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਵਰਤਮਾਨ ਫਾਪੇ ਦੀਆਂ ਥੀੜਾਂ 1436 ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਮਿਲਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ 13 ਪੰਨੇ ਨਿੱਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਥਾਣੀਆਂ (ਜਪੁ, ਰਹੱਸਾਸਿ, ਸੋਹਿਲਾ) ਨੂੰ ਅਗਪਿਤ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਭਾਗ (14 ਤੋਂ 1352 ਪੰਨੇ ਤਕ) ਰਾਗ-ਬੰਧ ਥਾਣੀਆਂ 31 ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਅੰਤਲਾ ਭਾਗ ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਥਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹੈ (ਪੰਨਾ 1353 ਤੋਂ 1430), ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਦੱਈਏ, ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁਟਕਲ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਗ-ਬੰਧ ਥਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਥੀੜ ਦਾ ਅਧਿਕ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਡਰਤੀਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕੀ-ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਥਾਣੀ, ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ, ਪਦਿਆਂ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਣੀਆਂ, ਭੰਡਾਂ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਰਤ-ਥਾਣੀ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਆਮ ਭਰਦੇ ਰਲਦੇ-ਮਿਲਦੇ ਛਾਵੇ ਦੇ ਸਰੋਬ ਟਾਂਢੇ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧਦੇ ਸਲੋਕ ਥੀੜ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅੰਬਿਤ ਹਨ। ਪਰ ਪਏ ਨੂੰ, ਹਰ ਚਬਦ ਨੂੰ, ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਅੰਕ-ਕ੍ਰਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭਦਾ, ਪਦਿਆਂ ਤੇ ਹਰ ਥਾਣੀਭਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਕਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਥੀੜ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਥਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਰੇ-ਘਾਟੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭੱਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਧੀ ਥਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧਮੁੱਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਥਾਣੀ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਆਚਿ-ਗੁੰਥ ਥੀੜ (ਪੰਥੀ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਏਣ ਪ੍ਰਾਣਟਿਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਥੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਉਲੀਕੀ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਤਰੱਸੇ-ਯੋਗ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਲਲਚੇ ਸਨ; ਰਿਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਸਨ। ਪਰ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਅੰਤ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ, ਕਵੀ, ਧਰਮ-ਬਾਸ਼ਕੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਗਿਆਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲਥਾਣੀ ਦੀ ਏਨੀ ਸੂਝ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੀ ਥਾਣੀ ਨੂੰ ਥੱਕੀ ਥਾਣੀ ਤੋਂ, ਕੇਵਲ ਉਚਾਰਨ ਸੁਣ ਕੇ, ਨਿਖੇੜ

ਲੇਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਫਾਕ-ਬੱਧ ਨਹੀਂ, ਵਾਰਾਂ, ਕਥਿੱਤ ਤੇ ਸਵੱਲੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ 'ਕੁੰਜੀ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ। ਜੇਕਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਹੱਸਮਈ ਆਵੇਸ਼ ਸੀ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਆਵੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਪਰਵਾਨ ਬੀਤਾ ਹੈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੋਰਗਨ ਸਮੇਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੀੜ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਬਾਬਾ ਮੰਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀਆਂ। ਇਸ ਬਾਰਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਭਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਓਲ ਭੇਜਿਆ, ਅਤੇ ਵੇਰ ਭਾਈ ਗੁੱਚਾ ਜੀ ਨੂੰ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਈ, ਤਾਂ ਵਿਤਪਾਸ ਦੀ ਭਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਬਾਬਾ ਮੰਹਨ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੋਥੀਆਂ ਉਧਾਰੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ। ਥਣੇ ਅਦਭ ਨਾਲ, ਇਕ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਇਹ ਪੋਥੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁੱਚਾ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਰਾਮਸਰ ਵਾਲੇ ਰਸਤੀਕ ਤੇ ਇਕਾਤ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ, ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਭਾਟ-ਭੀਟ ਬੀੜੀ ਕਈ। ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਬੀੜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਕ-ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਬੋਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਇੰਜ ਸਾਰੀ ਪੋਥੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਬਦ-ਜੋਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅੰਤਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਕਿੱਟੀ-ਮਿੱਥੀ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮੁੱਚੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਦਾ ਲਈ ਜੁੜ ਗਿਆ, ਤਾਹਿ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਪ ਸਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਬਾਤਕ, ਕਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਸਿਰਕੱਢ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਕਰੇਂ ਕਈ ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਕਿਰਾਜਣ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਮਕਰੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਛੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਹਰ ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਰਵਾਂ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ, ਮਜ਼ਦੂਰੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਫੌਰੇ ਹੋਏ ਫਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਬੱਚੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, 'ਮੀਟਿਆ' ਨੇ ਆਪਣਾ 'ਗੁੱਥ' ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 'ਸਾਚੀ ਰਾਖੋ, ਭੂਨ! ਪੋਲੋ' ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਬੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਚੋਟੀ-ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਮਿਲਦਰਫ਼ਟ ਰਾਹੀਂ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਪੋਥੀ 'ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ' ਬੀੜ ਸੀ।

5. ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ ਬੀੜ

ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਫੌਜ ਵਲੀ ਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖਾਰਜ ਸੰਨ 1601 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 1604 ਦਾ ਸਾਲ ਸੀ। ਬੀੜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਜਿਲਦ ਬੰਨੂਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਖਰਚਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਬੀੜ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾਏ ਗਏ। ਇਕ ਸਰੋਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਬੀੜ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਖਾਤਾ (ਮਾਗਣ) ਲੈ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਬੀੜ ਦਾ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਡਿਆਰ ਬਣ ਲਿਆ, ਜੋ ਕਿ 'ਸੰਸਕਰ' ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਬੀੜਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਖੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰਾਨੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਖਾਰੋ ਵਾਲੀ ਮਿਲਦ' ਜਾਂ 'ਯਾਰੀ ਬੀੜ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਰਦਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੇ। ਸਾਖੀਬਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਦਾਹੂ ਕਾਫੀ ਵਿਚ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਦਾ ਇਕ ਭਜਨ, ਸੂਰਦਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਦਾ (ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ), "ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ" ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ, "ਬਾਇ ਆਤਸ ਅਬ ਖਾਕਾ" ਵਾਲੇ ਸੱਲਾ ਸਲੋਕ, "ਰਤਨਮ-ਲਾ" ਦੇ ਪੰਜੀ ਪਦੇ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ-ਰਚਨਾ "ਰਾਹ-ਮੁਗ਼ਾਮ" ਆਦਿਕ ਜੋੜਾਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬੀੜ ਦੀ ਜਿਲਦਬੰਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ, ਨਾ ਕਿ ਲਾਹੌਰ। ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਨੂੰ ਬੀੜ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਫਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਫ-ਲਤੁ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕਾਫੀ ਮਜ਼ਰੂਰ, ਸਿੱਖ ਰਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬੱਖੀਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ

ਰੱਖੀਏ, ਤਾਂ ਰਵਾਇਤੀ 'ਤੱਬਾਂ' ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਿਰੋਧ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਜਪਰ ਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਫਿਰੋਂ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬੰਨ ਵਾਲੀ 'ਅਸਲ' ਬੀੜ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?—ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਬੀੜ ਵੀ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।

1947 ਦੇ ਬਟਕਾਰੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਰਾ ਮਾਛਟ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਆਈ ਗਈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 1981-82 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਨਪੁਰ ਦੇ ਕੁਰਦਾਸਾਣਾ ਭਾਈ ਬੰਨ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਜੁਲਾਈ 1975 ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੌੜੇ ਤੋਰ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖਾਰਾ ਮਾਛਟ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਭਾਨਪੁਰ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਬੀੜ ਭਾਈ ਬੰਨ ਵਾਲੀ ਅਸਲ ਬੀੜ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਤ ਅਧੀਨ 'ਭੋ' ਜੋ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬੀੜ 'ਭਾਈ ਬੰਨ ਵਾਲੀ' ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ, ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਪੂਰੀ-ਸੂਰੀ ਨਕਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਬੰਨ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਯਤਨਾਯੋਗ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਪਰ ਭਾਨਪੁਰੀ ਬੀੜ ਉੱਤੇ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਨਪੁਰ ਵਾਲੇ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਾਬਤ ਸਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ-ਦੋ ਨੇ ਕਈ ਸਤਰਾਂ ਮੂਲ-ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵੀਂ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਭਾਨਪੁਰ ਵਾਲਾ ਉਤਾਰਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੰਨ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ : ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼

1. ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਮੇਲ

ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਗੀਤ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਣ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 'ਰਾਗ' ਨੂੰ ਮੁੱਖ-ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਬੀੜ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਭਾਗ 31 ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਰਾਗ ਜੋੜਾਵੇੜੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਭੋਲਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਦੂਜੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਤੋਂ ਤੇ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਤੀਹ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਲਾਂ ਪੰਜਵਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 29 ਰਾਗ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ 19 ਤੇ 17 ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਦੇਵ, ਭਗੀਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ 'ਬਾਵਿ' ਦਾ ਇਕ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕੌਮਲ ਬਲਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਾਗ 'ਸੰਗੀਤ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਹੋਰ ਕੌਮਲ ਬਲਾ ਹੈ। ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਲਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕ੍ਰਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਜਦੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਧੀਆਂ (ਗੀਤਾਂ) ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸੁਰਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤਿ ਭੁੱਖਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, "ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵਹੁ ਭਾਈ" ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ਬਦ-ਗਾਇਨ (ਕੀਰਤਨ) ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਉਤੇ 'ਰਾਗ' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਦੀ ਯੀਹ ਨੂੰ ਅੱਡੇ ਤੋਰਿਆ। ਵੇਸੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀਏਵ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' (12ਵੀਂ ਸਦੀ) ਵਿਚ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭੁੱਖੀ ਸੁਝ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਵੀ। ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਮਰ-ਤਰ ਸਾਥ ਨਿਰਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਆਪ ਸਬੰਦਾ ਵਜਾ ਕੇ ਗੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਰਾਗ, ਉਪਰਾਗ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਗ; ਤਾਲ ਤੇ ਥਰ; ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ; ਟੋਕ ਤੇ ਰਹਾਉ; ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਧੁਨਾਂ (ਖੰਡੀਆਂ, ਢਾਰਆਹੇ, ਅਲਾਪੁਣੀਆਂ, ਸੱਦ ਆਦਿਕ) ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਬਦ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਧੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਬਬਦ ਦੀ ਹੈ; ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਝਗੜਾਉ, ਉਰਸਾਉ ਤੇ ਉਤੇਜਕ ਰਿਸਮ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਿਰ 'ਰਾਗਮਾਲਾ' ਦੇ 6 ਰਾਗ, 30 ਰਾਗਣੀਆਂ ਅਤੇ 48 ਰਾਗ-ਪ੍ਰੰਤਰ (ਕੁੱਲ 84) ਸਾਰੇ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਏ ਗਏ। 'ਰਾਗਣੀ' ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਗਈ, 31 ਸਿਰਲੇਖ ਸਾਰੇ 'ਰਾਗ' ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਟੀ ਹੈਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਇਹ ਮਿੱਟਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਝਗੜ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ 31 ਨਹੀਂ। 'ਆਸਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ, 'ਆਸਾਵਰੀ' ਰਾਗ ਨੂੰ ਸੁਰੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, 'ਗਉੜੀ' ਰਾਗ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗਉੜੀ, ਗਉੜੀ ਪੁਰਬੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਬੀਰਾਕਣ ਆਦਿ ਉਪ-ਲੇਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇ ਕਈ ਸਬੰਦਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਵੀ ਅੰਤ ਵੀ ਵਖਰੇ ਅੰਗਿਰ ਹਨ। ਹਿੰਦੋਲ ਤੇ ਵਿਭਾਸ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਮਝ-ਭੇਦ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਜੋਗਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੰਤਰ ਰਾਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ 63 ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ 61 ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਖੋਜੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ "ਗੀਰਤਨ ਨਿਰਮਲੇਖ ਹੀਰਾ" ਹੈ, 'ਗੀਤ ਗੋ' ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਧਰ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਤਸੁਰਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

2. ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਰਣ-ਵਿਧੀ

ਫ਼ਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਹਿਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਬੀੜ ਵਿਚ ਹੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। 'ਮਹਲਾ ੧' ਨੂੰ 'ਮਹਲਾ ਇਕ' ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ ਜਾਂ 'ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ'—ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ (ਪੰਨਾ 14) ਅਧੀਨ ਸੰਕੇਤ ਹੈ: "ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ੧" ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਵਡਹੰਸ ਮਹਲਾ 3 ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ" (ਪੰਨਾ 163)। "ਘਰੂ" ਨੂੰ ਵੀ ਇਥੇ ਜਾਂ ਦੋ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ, "ਘਰ ਪਹਿਲਾ", "ਘਰ ਦੂਜਾ" ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਧਨਅਰੀ ਮਹਲਾ ੧ ਘਰ ਦੂਜਾ" (ਪੰਨਾ 661) ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ।

ਘਰਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ਫ਼ਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਸ ਹਦਾਇਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—"ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਬਾਣੀ ਭਫ਼ਰ ਬੋਲੀ ਜੀਉ ਕੀ। ਪਹਿਰਿਆ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ।" ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ "ਪਹਿਰੇ" ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ "ਘਰ ੧" ਹੈ, ਸੰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਘਰ ਵਿਚ "ਗਾਵਣੇ" ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ "ਏਕ ਸੁਆਨੁ ਦੁਇ ਸੁਆਨੀ ਨਾਲਿ" ਘਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕਬੀਰ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਉਹੀ ਸੰਕੇਤ ਚਿੰਤਾ ਹੈ: "ਏਕੁ ਸੁਆਨੁ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ।" ਸ਼ਬਦ "ਮਹਲਾ" ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵ ਹੈ "ਸਰੀਰ", "ਕਾਇਆ" (ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ: ਫ਼ਰੂ ਨਾਨਕ, ਮਹਲਾ ਦੂਜਾ: ਫ਼ਰੂ ਅੰਕਣ, ਭਾਵ ਫ਼ਰੂ ਨਾਨਕ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ (ਮਹਲ) ਵਿਚ ਵਿਤਿਆਇਕ।

ਆਦਿ-ਬੀੜ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਖਰਣ-ਵਿਧੀ ਅਪਨਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਦ ਜਾਂ ਲਬਦ ਦੇ ਅੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਅੱਕੁਤ ਜਾਂ ਸਿਹਾਰੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ 'ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ' ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ੧ ਦੀ ਓਅੰਕਾਰ ਬਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: "ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੁਝਾ ਉਤਪੱਤਿ। ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ।" ਓਅੰਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ "ਰਿ" ਅੰਤ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਨਾਲ "ਰੁ" ਅੰਤ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਇਕੋ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ "ਓਅੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ" ਦਾ ਅਰਥ ਦੋਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ "ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ" (ਜਿਸ ਨੇ ਚਿਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ) ਦਾ ਅਰਥ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜੇਕਰ "ਸੰਤੁ" ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪੁਲਿੰਗ, ਇਕ-ਵਚਨ ਕਰਤਾ

ਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਸੰਤ" ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਸੰਤਨ" ਵੀ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਹੈ। ਚੰਦ ਤੋਂ ਓਦਾ (ਜੋ ਸਭ ਓਦਾ ਉਭਰਹਿ) ਬਹੁ-ਵਚਨ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਵੇਗਾ। ਸੰਬੰਧਕੀ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਹਾਰੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਫੱਡਿ=ਫੱਡ ਕੇ; ਸੰਜਮਿ=ਸੰਜਮ ਰਾਹੀਂ; ਨਿੰਦਕਿ=ਨਿੰਦਕ ਨੇ; ਕੁਹਿ=ਕੁਹੁ ਨੇ।

ਬੀੜ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਰਚ ਨਕਾਂ-ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਤੇਦਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਆਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਕਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਸੁਭੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਟੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਰਖੇ। ਪ੍ਰੋ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਵ੍ਯਸ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਮਰਾਠੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅੰਗਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਵਿਚਾਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੰਦ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧੀ-ਬੱਧ ਜਤਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਗਮਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਪਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਅਪਨਾਏ ਨੇਮ ਖੋਜ ਲਏ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਭੁੱਖਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਜਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਅਧਿਐਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਪਰ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਜਤਨ ਹੈ।

3. ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਵੇਚਨ ਦਾ ਸਰੋਤ

ਗੁਰਬਾਣੀ, ਭਾਵਿ-ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੇਵੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਕਟ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਦਿ-ਕ੍ਰੋਥ ਦੀ ਬੀੜ ਚੰਨੂ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਸੰਤ-ਰਚਕਾਂ, ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਭੱਟ-ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਚੰਘੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥ-ਬਾਣੀ ਦੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ, ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਚਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ, ਸੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਪਨਾਇਆ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ, ਕੁਆਂਢੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਨਾਲ ਭਖੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਥਾਣੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਗਤ-ਥਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਇਹ ਟੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀ ਥਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਰ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਬੋਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਥੀੜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਮਰਾਠੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤ-ਥਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪਨਾਈ ਜਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹੋਏ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਪਦੇ ਥੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਦੋਂਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੰਗਨ ਵਾਲੀ ਕੇਵਲ ਸੀਮਿਤ ਰਚਨਾ (ਦੇ ਬਚਦ) ਥੀੜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਫਾਰਸੀ ਰੰਗਨ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਖਾ, ਅਭੀ ਬੋਲੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਤਰਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਕੁਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਬਾਹਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸੀਲੀ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਥਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਖਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਥਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਧੁਕਤੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਕਾਣਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੋਰ ਗਿੱਲ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਿਸ਼ੀ-ਸਾਧ-ਭਾਖਾ' ਕਹਿਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਵਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਥੋੜੀ ਥਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਸਰੋਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਮੂਲਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲੋਕ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨਾਦਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ-ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਥਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ-ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਅਮੋਹ ਸਰੋਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਹੈ।

4. ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਜੋ ਅੰਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਆਲਮਨ (ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਗਤ-ਸਵੀਆਂ ਨੇ, ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨੇ ਅਚੇਤ ਰਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਸੁਆਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ 'ਉਦਾਸੀਆਂ' ਦੇਰਸ਼ਨ ਕਈ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀਆਂ ਪਾਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘੇਰਵਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕੀਤੀ (ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲੀਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ, ਅਤੇ ਪੋਥੀਆਂ, ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ, ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਅੰਤਿਮ ਰੋਟ ਆਪ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਬੰਧਿਤ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪਾਦਨਾ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਹਰ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਰਜ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ

ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੀ; ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਝਰਨਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੋ ਥੀੜ ਵਿਚ ਸੰਮਲਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਰਸਾਵਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਸੋਖ ਫਰੀਦ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ਾਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁੱਤਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਨਿਰਫੁਟ ਧਾਰਾ' ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਸਰਬੁਟੀ ਅੰਸ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ।

ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਰੰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਰੈ ਅਨੁਮਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਥੱਕਾ ਹੱਥ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਆਪ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਥੀੜ ਵਿਚ ਸਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜਤੀ ਭੀਤੀ। ਪੰਡਿਤ ਭਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਬਾਣੀ ਰਚ ਦਿੱਤੀ, 'ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਰਚੀ'। ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 'ਸੰਪਾਦਨਾ' ਕੀਤੀ; ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਧਿਆ, ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਫੇ ਲਗਾ-ਮਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਾਰ ਕੀਤਾ; ਹਾਕ, ਘਰ, ਭਹਾਉ, ਅੰਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਏ, ਅਤੇ ਸਿੱਖੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਕੁਝ ਜਾਂ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਪੂਰਕ ਵਜੋਂ ਟਾਂਕ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਲੋਕ 'ਮਹਲਾ-ਪੰਜਵਾਂ' ਦੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਸੋਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪੱਕਤੀਆਂ ਜੋੜ ਕੇ ਦੱਸਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਰੂਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ: 'ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਾਲਿ ਰਲਾਇ ਲਿਖਿਆ ਮਹਲਾ 5।' ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਪਿਛੋਕੜ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਬੋਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਛੱਟੇ-ਮੱਟੇ ਅੰਤਰ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣੇ ਸੁਭਾਵਕ ਸਨ, ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 15 ਸੰਤ-ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ 6 ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੇਧ ਇਕੋ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਚੋਖੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਪਰੰਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ।

5. ਨੈਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੋਧ

ਗੁਰੂ ਕ੍ਰੇਖ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਧਾਰਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ-ਭਕਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਾਂਝਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਹੱਸਮਈ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ-ਸਮਾਜਕ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹਸਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ 'ਚਰਨਾ' ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ 'ਕੁਠਮ' ਅਧੀਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ, ਅਨਿੱਖ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ (ਲਖ ਦਰੀਆਉਂ) ਬੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਸੇ ਅਲ ਨੇ ਚੇਤਨ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ (ਇਸ਼੍ਰ) ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਭੇਟੀ ਸਿਥਦਾਰੀ) ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜਦੋਂ ਹੋਂਦਨਾਂ ਸੀਵਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕ੍ਰੇਖ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੁਠਮ' ਦਾ ਨਿਯਮ, ਜੋ ਬਿਜਲ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨੇਮਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤ ਵਿਚ 'ਕੁਠਮ' ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣ ਕੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਪੱਕੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਬਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣ ਹਿਤ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੋਧ ਅਜਿਹੀ ਸਚ-ਖੰਡੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਠਮ-ਕ੍ਰਿਆਨ, ਅਨੰਦ ਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਅਸੀਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਥਾਹੋਂ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੋਟਾ-ਸੋਟਾ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਜਿਨ ਪਟੁ ਅੰਦਰਿ, ਬਧਰਿ ਕੁਦਯੁ) ਭਲਾ ਲੋਕ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ, ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਤਿਆਗੀ ਹੋਣਾ ਬਹੁਰੀ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਉੱਦਮ ਕਰ ਕੇ ਬਿਰਤ-ਬਮਾਈ ਰਾਹੀਂ ਉਪਜੀਵਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਣਵਾਨ ਹੈ; ਉਸ ਨੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਉਹ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੈ, ਸੰਤੋਖੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦਾ, ਨੀਅਤ ਰੱਖ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ; ਉਸ ਨੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪਰ ਨਿਰਲੋਪਤਾ ਦਾ ਉਹ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸ ਗਿਸਮ ਦੇ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਯਾਤਰਾ ਭਗਤੀ-ਯਾਤਰਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰੇਮ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਰਾਜ-ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ :

ਰਾਜ ਨਾ ਚਾਹੁੰ, ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਚਾਹੁੰ

ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ-ਕਮਲਾਂ ਤੇ ।

(ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਮ. 5)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਲਈ ਚਰਨਾਂ ਬਰਤ ਨੀਤਿਕ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ : "ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਰੇ ਭਗਤਿ ਨਾ ਹੋਇ ।" ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨੀਤਿਕਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਨੀਤਿਕਤਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪਰਉਪਕਾਰ ਤੇ ਸੇਵਾ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਖਲਕਤ ਵਿਚੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਸੈਨਿਅਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਵਾਪਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਸੂਰਾ ਕ੍ਰਿਪਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਹ ਉਚ-ਨੀਚ, ਚਾਡ-ਪਾਡ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ; ਵਹੱਜਮਈ ਅਨੁਭਵ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਹੈ; ਨੀਤਿਕ-ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਫਿਰਕੇ, ਬ੍ਰੇਟੀ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਈ ਦੀ ਅਜਾਹੇਦਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵੀ-ਰੱਤ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ; ਇਹ ਬਾਹਰੋਂ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਭਾਣ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤੀ ਤੇ ਇਸ ਵੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕਰਕਾਂ ਦਾ 'ਕਾਇਨ' ਕਰਦੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ 'ਉਸ' ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡੇਰ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਤਰਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹਨ; ਜੇ 'ਉਹ' ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸੁਰਿਆ ਨੂੰ ਉਠਾਏ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਬੁੱਝਣ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੀ ਰਫ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾੜੀ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਨਿਆਟ ਹੈ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਿਫਾਵਤਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੇਣ

1. ਆਦਿ-ਕੁੰਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਆਦਿ-ਕੁੰਬ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਤਾ ਲਈ ਧਰਮ-ਕੁੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਪਮ ਥਾਂ ਤੇ ਅਮੋਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬੁਆਂਢੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਭਰਵਾਂ ਸੀ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਚਿੰਤਨ-ਕਲਾ-ਨੀਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਪੱਰ੍ਹੇ ਉੱਡੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ-ਕੁੰਬ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੇਣ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

(1) ਚਿੰਤਨ : ਗੁਰੂ ਕੁੰਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰਿਆਤਮਕ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਕੇ, ਬਣੀ ਇਕ ਨਵੀਂ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿੱਖਰਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼, ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁੱਚੀ-ਸਰੋਚਨਾ ਅਲਗ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾ ਵੀ ਅਲਗ ਹੋ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਤੀ-ਮਾਰਗ ਕਿਸੇ ਸੀਮਿਤ ਵਰਗ, ਸਮੂਹ ਜਾਤਾਂ, ਜਾਂ ਕੌਮੀਅਤ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਖੁਲ੍ਹਾ-ਫੁਲ੍ਹਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਿਆਂ, ਖਾਂਦਿਆਂ-ਪੀਂਦਿਆਂ, ਪਹਿਨਦਿਆਂ ਤੇ ਕਾਰ-ਵਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਬਾਣੀ "ਤੱਤ-ਵਖਾਣੀ" ਹੈ।

(2) ਕਲਾ : ਭਾਵਿ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜੋ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਿਥਲਿਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਗ ਦੀ ਸੂਝ, ਭਾਲ ਤੇ ਗਾਇਨ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਰਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗੋਲ-ਫਲਾ ਨੂੰ "ਕਲਜੁਗਿ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪਰਧਾਨ" ਦੀ ਨਰੋਈ ਸੋਧ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਖਾ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਨੋਦ ਸੁਰ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਅਜਿਹੀ ਟੁਟਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਘੜਾਣਾ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਲੋਕਯਾਨਿਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ, ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ, ਰਸਮਾਂ-ਭੋਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਨਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਬਾਰਯਾਹਾ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸੂਹੀ ਬਾਗ਼ ਦੀਆਂ "ਲਾਥਾਂ" ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਲਾਹੁਟੀਆਂ ਤੇ ਸੰਦੇ ਵੀ ਹੈ, ਘੋੜੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਇਨ ਕਈ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਫਾਇਤ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ-ਕਾਸੇ ਦਾ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ-ਕਲਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਬਲ-ਬੰਨੇ ਰਹਿਸਮਈ ਉਰਾਵੀਆਂ ਫੌਂਕ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ।

(3) ਨੀਤਿਕਰਾ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਵਰਾਦੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਇਹੀ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

ਨਾ ਕੀ ਬੀਰੀ, ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ
ਸਕਲ ਸਿੱਖਿ ਤਮ, ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ ।

ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦਰਦ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਮੂਹ ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। "ਸਕਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਭੈ" ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਜੋਧਾ-ਮਹਾਬਲੀ-ਸੂਰਮਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਪ੍ਰਬਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੁੰਜਾਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਜਿਥੇ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਡਿਆਰੀ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਦਧੀਕੀ, ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਯਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ-ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਨੀਤਿਕਰਾ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸੰਜਮ, ਉਪਕਾਰ ਤੇ ਦਇਆ, ਥਾਵਰੀ ਤੇ ਨਿਆਈਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਘੁੱਲੇ ਨੀਤਿਕ ਧਾਰਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਮਾਨਵਰਾਦੀ ਸੋਧ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉੱਚਤਮ ਕੌਮਤਾਂ

ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਰਮ-ਬਾਣੀ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਦਾਰਤਾਵੀਂ ਚਿਰਤੀ, ਉੱਦਮ ਤੇ ਸਵੇ-ਨਿਰਬਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਥਮ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰਾ ਹੱਥ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਆਇ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਥੀਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਤਾਕ੍ਰੁਦੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਭੰਡਾ-ਬਰਦਾਸ਼ ਥੱਟਿਆ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ। ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਰਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸੀ। ਥੀਤ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਭੀਖਰਤਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਇਆ। ਬਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਨੁੱਖ ਦਰਸਾਣ ਦਾ ਭਾਰਜ ਭੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਬਰਟ-ਭੇਦ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਕੁਤ-ਭਾਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੰਕਾਰ ਸੀ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਮਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆ ਬੁੱਛੀ ਸੀ। ਬੰਦੀ ਨਵੀਂ ਸੋਧ, ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ। ਸੁਦਰ 'ਨੀਚ' ਸੀ, ਅਫ਼ੂਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਨੁੱਖ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਅਣਹੋਣੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਜਾਤੀ-ਭੇਦ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਸਿਤਾ-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਟਾਵੇ ਦੇਖੇ ਕਏ, ਪਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਚਿਰਦਾਰ ਵੰਕਾਰ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁੱਚੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ।

ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਇ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੇ ਬਾਣੀ-ਸੰਕ੍ਰਿਤ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੱਚੀ ਧਰਮ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸੋਧ ਇਥੇ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਤੇ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਗਾਇਮ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਚੰਕਾ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਏਕਾ, ਸਭ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਥੱਟ ਆਏਗੀ। ਥੀਤ ਵਿਚ ਸੇਕਲਿਤ ਬਾਣੀ ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ; ਭਗੀਦ ਵੀ ਉਸੇ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਨਿਮ ਦਾ ਕੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਕਬੀਰ ਹੈ, ਧੋਨਾ ਤੇ ਸੈਣ ਹੈ, ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਣੀਕਾਰ ਥੀਤ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ

ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੇਸਰ ਕਿਉਂ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਰਹਿਣ? 'ਮਿਲਥੋ' ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਪਿਆ, ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਜਾਤ-ਕਿਲਾਨੀ, ਵਿਛੋੜ ਬਰਬੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਘਟਦੇ ਗਏ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬੰਗਰ ਦੀ ਸੋਸਥਾ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ, ਅਤੇ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਛਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਅਰਥਹੀਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਸਭ ਬਰਾਬਰ 'ਮਨੁੱਖ' ਸਨ, ਨਾ ਉਚ ਸੀ, ਨਾ ਨੀਚ, ਨਾ ਅਭਿਮਾਨ ਸੀ, ਨਾ ਹੀਣਤਾ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿ-ਬਖ਼ਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਫਿਰਕਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਵੀ, ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਨਰੋਈ ਸੋਧ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦਿਖਾਈ। ਮੁਗਲ-ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਢਾਂਚਾ ਪੰਥ-ਪਾਤੀ ਰਚਦੀਏ ਤਾਂ ਕੌਮ ਲੰਬਾ ਸੀ, ਅਮੀਰ ਫ਼ਰੀਬ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤਿੱਪਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਸੀ,—ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ। ਸਿੱਖ-ਬਰਾਦਰੀ, ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ, ਨਵੀਂ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਭਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਢਲਿਤ ਵਰਕਾਂ ਦੀ ਰਖਬਾਲੀ ਤੇ ਸੁਰਖਿਆ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਓਟ ਲਈ। ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਭ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਨਿਜੀ ਅਕਵਾਈ ਨੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਨੀਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੋਧ ਨੇ ਭਰਵੀਂ ਮਾਝਾ ਵਿਚ ਉੱਪਜਾਈ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਸ਼ੈਦ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਲਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ-ਖਲ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕੌਮੀ ਕਾਰਜਾਂ ਹਿਤ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਫ਼ਰੀਬ ਦਾ ਅੰਤਰ ਖੋਲ੍ਹੋ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਇਹੀ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਭਰਵ ਵਿਕਸਤ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਹੋਰ ਹਲਾਲ ਜਾਂ ਕਿਰਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉੱਤੇ ਬਲ ਅਣ-ਕਮਾਈ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਗੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬਾਰਕਰ ਉਪਰਾਲਾ ਖਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਜੀਵਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ

ਜਿਸ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਸੋਧ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਭਰਤ-ਬਾਣੀ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣਤ ਪੱਖ

ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੌਤਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸੁਹਜਮਈ ਤੇ ਗਿਆਨਮਈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖਾਂ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਫੁਰਥਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ, ਤਾਉ-ਡਗਤੀ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਰਮ ਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਫੁਟਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕ ਬਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਨਾਦ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਇਕਸੁਰਤਾ, ਅਤੇ 'ਦੇਦ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਗੀਤ ਰਸ ਅਤੇ ਰਸ-ਕਸ ਦੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਵੀ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਬਾਂ ਮਿਲੀ। ਸੁਚੇਤਨਾ, ਬੋਧ-ਬਲ, ਸਾਖਰਤਾ ਦੇ ਫੁਟ ਇਸੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਝਾਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ 'ਮਨੁੱਖ' ਦੀ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੁਜਦਾ। ਆਪਣੇ ਸਮਝਾਏ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦੋ-ਹਰਤੀ ਭਾਖਣਾ ਸੀ— "ਛੰਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ!"—ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਫੈਕਟ ਬਰਮ-ਭਾਡਾਂ, ਬਹਿਮ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਫੌਜੀ ਜਾਹਰਦਾਰੀ ਆਦਿਕ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਬਰਾਦੀ। ਬਾਦਿਰ ਤੇ ਭਰਪੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਸੁਆਧ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਸਮਾਜ ਦਾ। 'ਨਿਰਭਉ' ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਾਪ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਾਹਸ ਤੇ ਬਲੇਰੀ ਦੇ ਫੁਟਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਗਿਆਨੀ' ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ "ਭੈ ਬਾਹੂ ਤੇ ਚੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਤੇ ਮਾਨਤ ਆਨਿ" ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ।

ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਚਰਿਤਰਿਕ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦਿਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਭਰਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਲਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ—"ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ, ਜੂ ਨਰੈ ਈਨ ਕੇ ਹੇਰ। ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਗਟਿ ਮਰੈ, ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਰੁ।" ਇਹ ਸੰਤਗੀਰੀ ਦੀ ਸੂਰਮਗਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਿਰ 'ਰਣੀ' ਉੱਤੇ ਧਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਕਵੇਂ ਇਹ ਸਿਖਾਹੀ ਦੇ ਬਰਤੰਦ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਅਸੂਲ ਦੀ ਖਾਤਿਰ, ਧਰਮ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਿਰ, ਜਾਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ।

ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਭੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ 'ਸਾਜਨ' ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਨੇਹੇ ਨਾ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਲਵਲੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਰਨਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖੁਫ਼ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੋ ਨੇ ਸੁਤੇਰਰਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਂਦਿਆਂ, ਬਾਕੂਦੀ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ—

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਖੈਸਣਾ, ਸਾਂਦੀ ਮੁਢੇ ਨ ਦੇਹਿ ।

ਜੇ ਤੁ ਦੇਵੇ ਰਖਸੀ, ਜੋਉ ਸਗੋਰਹੁ ਲੇਹਿ ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੌਸਾ ਹੋਵੇ ? ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲੇ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਸਹਿਣੀ ਨਾ ਪਵੇ, ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਖਾਣ-ਪਰਚਟ ਲਈ ਧਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤੀ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਵੇ, ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਖੀ ਵਸੀ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ—“ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ ।” ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ-ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਦਾਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ । ਉਦੇਸ਼ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ, ਬ੍ਰਹਮ-ਕਿਆਨ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਕਸਰਤਾ ਸੀ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਸਿਰ-ਸਾਥ ਨੂੰ ਪੁਜਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਬ੍ਰਹਮ-ਕਿਆਨੀ ਜੋ ਨਿਰਲੋਪ ਹੋ ਤਾਂ ਨਿਰਦੋਖ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਰਉਪਕਾਰ ਲਈ ਉਮਾਹ ਵੀ ਹੈ ।

ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜਿਸ ਜੀਵਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਚਾਰਨਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਵੇ, ਉੱਦਮੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਵੇ । “ਭਿਰਿ ਚਤੈ ਦਿਵਸੁ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ, ਬਾਦਿਆਂ ਉਠਾਇਆਂ ਹਰਿਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ । ਜੋ ਸਾਸਿ ਗਿਰਾਸਿ ਧਿਆਵੈ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਹਰਿ, ਸੋ ਗੁਰਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ।” ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ—“ਜੋ ਆਪਿ ਜਪੈ, ਅਵਰਾ ਨਾਮ ਜਪਾਵੈ ।” ਗੁਰੂ ਦੀ ‘ਚਾਲ’ (ਚਹਿਣੀ) ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਉਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ (ਸਿਖਿਆ) ਨੂੰ ਭਲੀ ਜਾਣ ਕੇ ਮੰਠੇ, ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਪੁੰਨ-ਕਰਮ ਕਰੇ । ਜੀਵਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਜੋ ‘ਚੁਕਤੀ’ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ—“ਹਸੰਦਿਆਂ, ਖੇਲੰਦਿਆਂ, ਖੰਨੰਦਿਆਂ, ਖਾਵੰਦਿਆਂ, ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ”—ਦੀ ਚੁਕਤੀ ਹੈ ।

4. ਸੋਫਟ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਰਮੋਰ ਰਚਨਾ ‘ਸੁਖਮਨੀ’ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧੂ ਦੇ ਸੰਗ ਦੀ, ਸੰਤ ਦੇ ਦੋਖੀ ਦੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਆਨੀ ਦੇ ਲੋਭਣੇ ਦੀ । ਬੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। 'ਧਰਮ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਂਬਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਸੁਖਮਨੀ' ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਕੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਧਰਮੁ ।

ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ ।

(ਅਸਟਪਦੀ 3.8)

ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ 'ਧਰਮ' ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਤਿ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ 'ਰਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਨਿਯਮ ਸੀ। ਰਿਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਰਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਅਭਿਮਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ, ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਖੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਨਿਮ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਮ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ—“ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਰਿਤ ਤੇ ਕੁਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ।” ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਮਾਰਜ ਵੀ ਹੈ, ਨੀਤਿਕ ਨਿਯਮ ਵੀ, ਖਰਤੋਂ ਵੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ। ਧਰਮ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਖਰਤੋਂਵਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ-ਕਾਣਡ ਤੇ ਰਹਿਤ-ਮਾਠਿਆ ਦਾ। ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਬਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ 'ਧਰਮ' ਨੂੰ ਦੀਨ, ਮਜ਼ਹਬ, ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਭੀਸ਼ਮ ਸਭਿ ਭਰਮ, ਭੀਸ਼ਮਿ ਪਾਰਥੁਕਮ। ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਟਲ ਇਹੁ ਧਰਮ।” ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਟਲ ਧਰਮ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਦੀ ਉਕਤ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਕਈ ਹਨ, ਪਰ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ ਧਰਮ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ, ਤੱਤ ਹੈ, ਨਿਚੋਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਉਪਰੰਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਰੱਖ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਇਕ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ, ਦੂਜਾ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ। ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਦੂਜਾ

ਨੇਤਿਕ ਬਾਰਸ਼। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਨੇਤਿਕਤਾ ਤੇ ਅਧਿ-ਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਇਕ-ਮਾਰਰ ਸੋਧ ਨੂੰ ਅਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਵਨਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਾ ਲਈ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਕਤੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੁਭ ਕਰਮ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਘਾਤਰ ਘੜਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੋਲ ਭਕਤੀ ਬਾਇਦ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ-ਸਾਧ ਦੀ ਸੋਧ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ ਰਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਉਪਕਾਰ, ਸਰਬੋਤਰ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਨੇਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਕਤੀ ਦੀ ਸੰਸਾਰਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਰੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸਭਾਹਿਆ ਹੈ।

ਨਾਮ-ਸਾਧ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਧਰ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਦੁਹਰਾਉ ਜੋ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦਾ ਜਾਪ ਹੈ, ਭਾ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਇਸੇ ਜਾਪ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਨਿੱਤ-ਨੇਮ ਨਿਭਾਉਣਾ ਜਾਪ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਤੇ ਬਚਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿ ਕਰਨ ਦੀ ਕੁਚੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਾਮ-ਜਾਪ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਕੁਹਜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਅਨਵਾਨਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਵਿਕਰੂਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ (ਜੇਰਾ ਕੀਤਾ ਤੈਰਾ ਨਾਉਂ); ਨਿਰਗੁਣ ਹਸਤੀ ਦਾ ਪਰਕਟ ਸਰੂਪ (ਸਾਜਿਆ ਹੋਇਆ/ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸਰੂਪ) ਨਾਮ ਹੈ, ਤੇ ਵਿਚਰ ਵਿਚ ਇਹੀ ਨੇਮ 'ਗੁਦਰਤ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੂਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 'ਨਾਮ' ਦੇ ਭੁੱਖੇਰੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਾਮ-ਜਾਪ, ਖੁੱਧੀ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਅੰਤਰਬੱਧੀ ਤੇ ਰਹੱਸ-ਮਈ ਸੋਚੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ, ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਾਧਕ ਲਈ ਕਿਸੇ ਅਭਿਆਸ, ਉਚੇਚ ਜਾਂ ਜਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਾਪਾ ਜਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਬਰਦਿਆਂ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਚੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਇਹੀ ਸਹਿਜ ਤੇ ਆਨੰਦ ਹੈ।

5. ਸਾਭੀਵਾਨਤਾ ਦਾ ਸਬਕ

ਕੁਰਬਾਣੀ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ ਅਯਾਸ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਅਪਕ ਹੈ, ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧਨ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਾਣੀਕਾਰ ਕ੍ਰਮ-ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸੁਮਾਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੇਦਨਾ, ਪੁਕਾਰ, ਤਾਪ, ਸੁਕਰਾਨਾ ਜਾਂ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਆਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਇਹ ਰਾਹ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੰਬੰਧਨ ਦਾ ਪਾਰਰ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਿਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲਿਆਣ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਉੱਤਮਤਾ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਨਿਪਾਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰਦਾਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮਤਾ ਕਦਰਾਂ-ਨੀਤੀਆਂ ਬੁੱਢ ਤੇ ਸਾਧਰਨ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਾਸ, ਮਾਨਵ-ਮਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਰਿਆਨ ਦੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕ੍ਰਮ-ਸਤ-ਚਿਤ-ਆਨੰਦ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵੇਰਨਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਵਿਦਮਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਧਰਮਵੇਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾ, ਸੁਚੱਜਾ, ਪ੍ਰੀਤ-ਭਰਿਆ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਾਇਮ ਬਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਨ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਆਂ, ਬਰਾਬਰੀ, ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ, ਭਰੋਸੇ ਦੀਆਂ ਭੀਮਤਾ ਬਾਇਮ ਬਰਨ ਉੱਤੇ ਬੈਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੀਤਿਕ ਕੁਣਾਂ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸੋਝੀ ਦੀ ਸੋਧ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਉਹ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਭਲਕਦਾ ਸਮਾਜ ਰਚ ਲੈਣਕੇ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਨੌਜੀ, ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਧੂ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਚਿੰਤਕਾਂ, ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ, ਸਰ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸਰ 'ਆਦਰਸ਼' ਬਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਾਧਨ ਦਾ, ਮਾਰਗ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਉਦੇਸ਼ ਤਕ ਰਸਾਈ ਹੋ ਸਕੇ, ਮੰਜਿਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਵਾਦ, ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ, ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਂਝੀਵਾਨਤਾ ਦਾ ਨਾਮ

ਚੋਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਕਤ 'ਸਾਭੀਵਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ, ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਵਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਥਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਾਭੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਉਪਾਧਕ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਭੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸ਼ਬਕ ਦਿਤਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਤੂੰ ਸਾਭਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਯਾਰਾ" ਦੇ ਪ੍ਰਮੀਕ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ :

ਸਭ ਕੈ ਆਸੈ ਰੋਗੀ ਬੈਠਾ । ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਤੂੰ ਹੈ ਬੁਠਾ ।

ਸਭੇ ਸਾਭੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ

ਤੈ ਥਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਥਾਹੁ ਜੀਉ

(ਮਾਝ, 5)

ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਸਾਭੀ ਬੜੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਸਿਰ੍ਹਿਸਿ ਸਭਨਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਤੌਰ, ਇਕੋ ਨੂਰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਾਭੀਵਾਲ ਭਾਈਚਾਰਾ ਫੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸੌਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਾਭੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ, ਗੁਰਥਾਣੀ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਵਲੀਨਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਨੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖਾਤਜ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪੰਕਤੀ—"ਉਦਮੁ ਕਰੋਇਆ ਜੀਉ ਭੁੰ, ਕਮਾਵੋਇਆ ਸੁਖ ਭੁੰਦੁ।"—ਆਰਥਿਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ਾ ਦੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਵੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਨ ਕਮਾਈ ਦੀ, ਉਦਮ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਖ ਮਾਣਨਾ ਹੱਕੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ—"ਧਿਆਵੋਇਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲੁ, ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੱਤ।"—ਦੀ ਕੱਲ ਬਰ ਕੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਆਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਰਖਣ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਥਾਣੀ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਫੇਵਲ-ਮਾਤਰ ਸਿਆਨ ਧਨ ਦਾਲਾ, ਉਪਰਾਮ ਤੇ ਵਿਰੋਧਕ ਵਿਸਮ ਦਾ ਭਕਰ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਪਦਾਰਥਕ ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹਿਤ ਉਲਾਰ ਵਿਸਮ ਦਾ ਜੋਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਂਦਗਾਰ ਸੁਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ

1. ਗੁਰੂ-ਘਰਾਣਾ ਤੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਾ

‘ਸੁਖਮਨੀ’ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਸਟਪਦੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਜੋਂ ਨਿਮਨ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ : “ਮਨਿ ਸਾਚਾ, ਮੁਖਿ ਸਾਚਾ ਸੋਇ । ਅਵਤ੍ਰ ਨ ਪੇਖੇ ਵੈਰਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਇ । ਨਾਨਕ ਇਹ ਲਛਣ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੋਇ ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜੜੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਆਪ, ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ‘ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ’ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਸਫਲ ਇੱਠਾ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਨਿਰਬਾਹ ਦੀ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ । ‘ਪਾਤਸ਼ਾਹ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪੰਛੋਬਾਰਾਂ ਲਈ ਸਰਬਰਾਹ ਤੇ ਆਗੂ ਹੈ, ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਭਰਤ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ “ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ” ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ । ਬਲਰੇਡ ਤੇ ਸਤੇ ਬ੍ਰਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਕਦ ਛਾਰੇ ਕਿਹਾ : “ਤੁਲੈ ਸੁ ਛਰੁ ਨਿਰੰਜਨੀ, ਮਲਿ ਰਖੜੁ ਬੈਠਾ ਕੁਰ ਹਟੀਐ ।” ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ : “ਤਅੰਤ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਖਿਵੈ ਚੰਦੇਆ ।” ਇਸੇ ਵਾਰ ਵਿਚ—“ਗੁਰੂ ਤਿਨੇ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ”—ਦੀ ਛੱਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਛੱਈ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਰ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ‘ਸੱਚਾ’ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਨ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਤਫ਼ਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਬਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ, ਬਾਬਰ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆ ਬਣਿਆ । ਬਾਬਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸ ਗੁਰੂ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ 1526 ਤੋਂ 1708 ਈਸਵੀ ਤਕ ਨਿਭਦੇ ਰਹੇ । “ਬਾਬੇ ਕੋ” ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ “ਈਨ ਸ਼ਾਹ” (ਯਕਮ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ) ਅਤੇ “ਬਾਬਰ

ਕੇ" ਨੂੰ "ਦੁਨੀ ਪੈਰਿ" (ਸੰਸਾਰੀ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਦੇ ਮਾਲਕ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਇਥੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਵੀ ਆਏ, ਕਦੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਤੌਰ ਤੇ, ਕਦੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਹੋਈ, ਜੇਠਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਵੀ ਦੇਈਆਂ ਪਈਆਂ; ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸਤੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਾਨਕ ਰਾਜੁ ਚਲਾਇਆ, ਸਚੁ ਕੋਟੁ ਸਰਾਣੀ ਨੀਵਈ।" ਬਾਬਰ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਸਿਆਸੀ ਦਾਉ-ਪੋਚਾਂ, ਡਾਕਤ-ਅਯਾਈ, ਜਬਰ ਤੇ ਹਿੰਸਾ, ਤੇ ਕਦੀ ਵਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭੱਟਕਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਹੀ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਚੁਕਟੀ ਪਈ, ਫੌਜ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਬਾਹੀ ਆਨ-ਬਾਨ ਅਖੌਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਵੀ ਸੰਭਾਲਣਾ ਪਿਆ, ਚੋਲ੍ਹੇ ਬੁਠਿਆਣੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸੰਧ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਨੈਤਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਗਲਿਆਟ ਸੀ, ਢਲੇਰ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਜੀਵਨ-ਜ਼ਾਹ ਸੀ।

ਗੁਰਾਨੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕਦੀ ਸੀ। ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਹੇ ਗਏ ਚੁਲਮਾਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਕਰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਭੋਜ ਦੀ ਤਰਲਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ, ਵਿਅਕਤੀ ਵੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਨਰਮ-ਦਿਲ, ਸਖੀ ਤੇ ਮੁਦਾ ਵਾ ਮੋੜ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਚਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਭਰੀਰਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਮਿਲਅਤ ਛੋਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ (ਹੁਮਾਯੂੰ) ਦੀ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਲਈ ਵੱਧਾ ਕਰਦਾ, ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲ 'ਮੁਲਾਕਾਤ' ਦਾ ਸਿਕਰ ਵੀ ਕਦੀ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾ-ਜਨਕ ਕਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵਿਚਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ ਬਾਬਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਦ ਵੀ, ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਾਰ-ਧਾੜ, ਲੁੱਟ-ਖੁੱਟ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਆਦਿਕ ਤੱਥਾਂ ਵਲੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ 'ਬਾਬਰਵਾਣੀ' ਇਕ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਦਲੇਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਚੁਲਮ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੋਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਟਾਵਾ ਹੈ।

2. ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬਾਬਰ 1526 ਤੋਂ 1530 ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਰਿਹਾ। ਦਸੰਬਰ 1530 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਹੁਮਾਯੂੰ ਤਖ਼ਤ

ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਸੰਨ 1539 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਭੱਈ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬਿਰਾਜੇ। ਇਕ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੁਮਾਯੂੰ ਖੇਰਲਾਹ ਸੂਰੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਖਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ, ਖੜਕ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਖੀ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਭੁੱਲੇ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਧੁੰਦ ਲਈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਬੰਦੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ 1552 ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜੇ ਅਤੇ ਅਕਬਰ 1556 ਵਿਚ ਬਹਿਨਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਲਤਨਤ 22 ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ ਭਾਇਮ ਗੋਰੀਆਂ। ਅਕਬਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ 'ਢੀਠਿ-ਅਲਪਹੀ' ਨਾਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਸਜਦ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਧਰਮ-ਭਰਮ ਨਾਲ ਭੱਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਲ 1567 ਵਿਚ ਅਕਬਰ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਲੰਘਦਾ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਚਨ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਵੀ ਖਾ ਗਿਆ। (ਜਦੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੇਰੀ 1560 ਦੇ ਖਰੀਬ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ।)

ਅਕਬਰ ਦਾ ਰਾਜ 1605 ਤਕ ਚੱਲਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ 1574 ਤੋਂ 1581 ਤਕ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਰਹੇ। ਉਪਰੰਤ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1605 ਤਕ ਅਕਬਰ ਨਾਲ, ਤੇ ਫਿਰ 1606 ਤਕ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰਿਹਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਖੀਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਦਾਯੂਨੀ ਅਨੁਸਾਰ 1595 ਵਿਚ, ਅਤੇ 'ਅਕਬਰਨਾਮਾ' ਦੇ ਕਹਿਤਾ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਅਨੁਸਾਰ 1598 ਵਿਚ ਹੋਈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਦਾਯੂਨੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਕਬਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਈਰਵਾਦ ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ "ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਬ੍ਰਾਹਮਿਨ' ਆਕੂ" ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਉ-ਭਗਤ ਮਾਣੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਭੀਜੇ, ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਾਲਾ ਰਵੇਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਗੁਰੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਲਗਭਗ ਸਭ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਈਰਖਾ-ਰਸ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਪੁੱਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਜਦੋਂ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਥੀੜ ਤਿਆਰ ਹੋਈ,

ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੇ ਮੌਕਾ ਤਾੜਿਆ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਕੰਠ ਤੇ ਕਿ ਬੀੜ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਚੌਹਾ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਰਖਾਚ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਦੇ ਹੱਥ ਬੀੜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ, ਆਪ ਨਾ ਗਏ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਬੀੜ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਫੇਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਲਭਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸੋ ਲਭਦ ਭਾਈ ਕੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੀ—

ਮਾਯ ਨੂਰ ਕਰਦੇ ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਵੈ ।...

ਅਕਬਰ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮੁਖੀ-ਪੜ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ) ਨੂੰ ਬੁਲਵਾਇਆ, ਪਰਿ ਪਲਟ ਕੇ ਉਹ ਲਭਦ ਹੋਰ ਸੁਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਥੇ ਰਾਮ ਅੰਨ੍ਹਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਬਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤਿਕ-ਆਤਮਿਕ ਸੇਧ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੀੜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਆਦਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿਕਾਇਤਾਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ।

ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਜਾਂ ਮਾਇਕ ਇਮਦਾਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਭੱਕ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮਰਚਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਹੀ ਨਤਰਾਨਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਭੇਜੀ, ਪਰ ਇਹ ਸੁਭਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਸਾਲ ਫ਼ਰੋਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਾਧੂ ਮਾਲੀਆ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਐਕ ਲਗਣ ਕਾਰਨ ਫ਼ਸਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਹ ਸੁਭਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

3. ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਲਾਸੂਬੇ

ਗੁਰੂ-ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਹੀ ਰਹੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੁੱਝ ਦਰਬਾਰੀ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਰੋਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਬੀਰਬਲ ਤੇ ਸੁਲਹੀਖਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬੀਰਬਲ ਕਾਬਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਯਮਕੀਆਂ ਦੇਂਦਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਯੁਸਫ਼ਜ਼ਈਆਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸੁਲਹੀਖਾਨ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ, ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੇ ਜੋਰ ਦੇਣ ਉੱਤੇ, ਆਪਣੇ ਤਤੀਜੇ ਸੁਲਹੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਾਰੇ ਆਪ ਫੌਜ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਪਰ, ਚਾੜਾ ਤੇ ਤਤੀਜਾ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸੁਲਹੀ ਖਾਨ ਬਾਰੇ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵਾਂ ਦਾ ਲਭਦ ਵੀ ਹੈ :

ਸੁਲਹੀ ਤੇ ਨਾਚਾਇਟ ਰਾਖੁ ।
 ਸੁਲਹੀ ਕਾ ਹਾਥੁ ਕਹੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ,
 ਸੁਲਹੀ ਹੋਇ ਮੁਖਾ ਨਾਪਾਕ ।...

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਨ 1604 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ, ਅਕਤੂਬਰ 1605 ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਤਸਹਿ ਦੇ ਕੇ ਬੰਦੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਹਿਚਾਰਾ ਸਲੀਮ (ਜਹਾਂਗੀਰ) ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਬਾਹਲਾ ਪੈ ਠਿਹਾ ਸੀ; ਉਸ ਨੇ 1601 ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਹਿਨਸਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 1602 ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਨੂੰ ਬਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਡੀ ਕੁਚੀਆਂ ਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ ਤਬੀਅਤ ਨੂੰ ਫਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਵਿਆਂ, ਅਕਬਰ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੋਤਰੇ (ਖੁਸਰੋ) ਨੂੰ ਸੌਂਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜੰਗ-ਤੋਲ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੱਟਕਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਨਕਸਬੰਦੀ ਵਿਰੁੱਧੇ ਵੀ ਆਗੂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ (ਮੁਜੱਦਿਦ) ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਫਰੀਦ ਬਖਸ਼ (ਨਵਾਬ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ) ਜੋ ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਕੇ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉੱਤੇ ਉਤਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ, ਤਖ਼ਤ ਸਿਭਾਲਣ ਉਪਰੰਤ, ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮਿਕ ਖਾਨੂਨ ਬਾਇਮ ਬਥੇਗਾ, ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਮੁਜੱਦਿਦ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ “ਬਾਦਸ਼ਾਹਿ-ਇਸਲਾਮ” ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪਣੀ ਬਾਵਸ਼ਾਹਤ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਜਤਨ ਜਾਰੀ ਰਖੇ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ‘ਕਾਫ਼ਿਰਾਂ’ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਾਏ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰਾਣੇ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ। ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਉਸ ਦੀ ਸਵੇ-ਜ਼ੋਵਨੀ ‘ਤੁਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਗ਼ੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹਿੰਦੂ, ਅਰਜਨ, ਪੀਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਮਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਬਈ ਬੇਦਰੂਫ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੁਮਰਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਾਹਬਰ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। “ਮੈਂ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ

ਬੂਠ ਦੀ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ, ਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਵਾਂ।”

ਜ਼ਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਾਡੀ ਪੁੱਤਰ, ਖੁਸਰੋ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬਰਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸ ਪੁੱਛੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਾਇਦ ਪੂਰੀਆਂ ਡੀਕ ਨਾ ਹੀ ਹੋਣ, ਪਰ ਜ਼ਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਬੱਚੇ ਮੁਹਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ “ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।” ਇਹ ਜ਼ਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਹੈ।

4. ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸੱਫ਼ਤ

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ, ਬਚਾਰਿ ਖੁਦ, ਮੁਕੱਮਲੀ ਤੇ ਕੱਟਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾਨਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਖਤ-ਰਾਜ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਕੱਟਕ-ਪੀਥੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ-ਭੰਡਾ ਬਣਨ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ-ਘਰਾਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਰਵਾਈ ਉਤੇ ਜ਼ਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ, ਕੱਟਕਪੇਸ਼ੀ ਦਰਬਾਰੀ, ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਹੁਤ ਖੂਬ ਹੋਏ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਕੈਵਲ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਭਗਤਸੰਗਤ ਮੁੱਠਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰਖਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫ਼ੌਰ-ਮੁਸਲਿਮ, ਫ਼ੌਰ-ਸੁੰਨੀ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ, ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਤੇ ਬਰਧਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਹਾਂਗੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਨਰਮੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਏਗਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਯੂਸੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਤੋਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਈਸਾਈ ਯੂਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ‘ਕਲਿਆ’ ਪਕੜ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁਨਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

ਜ਼ਹਾਂਗੀਰ ਪਾਸ ਕਈ ਧੜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਨਕਸਬੰਦੀਆਂ, ਸਰਵਰੀਆਂ ਆਦਿਕ ਦੇ ਰਸੂਖ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਦੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਘਟਦੀ

ਸੀ। ਦੋਸ਼ੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਪਾਸੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹਮਾਇਤ ਦੀ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਫ਼ੌਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਭਾਰ ਪਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਹਾਦ ਫ਼ੇਰ ਕੇ ਸੈਤੂਬਟੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। 'ਕਾਫ਼ਿਰਾਂ' ਨੂੰ ਨੀਚਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਆਥ ਦੀ ਛੱਲ ਸੀ, ਮੌਮਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਜੱਦਿਦ, ਖ਼ੇਮ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ, ਆਪਣੇ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਕੂਹਾਨੀ ਆਗੂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰ ਇਸਲਾਮੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਬੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੁੱਧ ਦੀਰਖਾ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਤਰਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਸਿੱਖੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਲਈ, ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਰਵਾਦਾਰੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲੈਣਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਰਸੂਖ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਰਾਹੀਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਧਰਮ-ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਗਸਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਹੋਰ ਸਿਕਾਇਤ ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਗਈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਬਹਿਲਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਨੱਠ ਕੁਰਿਆ, ਸੇਖ ਬੁਖਾਰੀ (ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ) ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਮਕਰੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪ ਵੀ ਸੀ। ਗੱਦਿਦਵਾਲ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਖੁਸਰੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਲੋਕਰ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇੰਜਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਰਯੋਸਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਕਾਬਲ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਕੁਰਿਆ, ਪਰ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਵੜਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਮਈ, 1606 ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਏ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਮਕਰੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਪਾਸ ਸਿਕਾਇਤ ਪੁਚਾਈ ਗਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਪਿਤਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖਰਸਪਰ ਟੱਕਰ ਵਿਚ, ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਹਨ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਤਹਿਕੀ-ਕਾਰ ਦੇ, ਇਹ ਸਿਕਾਇਤ ਸੱਚੀ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਛਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਤਾਕਟਰ ਕੰਡਾ ਸਿੱਖ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਚੱਲ ਉੱਕਾ ਮਲ-ਘੜਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਰਨਤਾਰਨ

ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਗੋਦਿੰਦਵਾਲ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਥਹਾਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ।

5. ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ, ਬਾਰੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੁਰੰਮ (ਬਾਹੁ ਜਹਾਨ) ਦਾ ਭਰਾ ਖੁਸਰੋ ਕਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਈਸਾਈਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰਦਾ ਤੇ ਦਿੱਸਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਖੁਰੰਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਘਾਟੇ ਵਿਚ ਢਹਾਂਗੇ। “ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਮਾਂ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਲੀਮ (ਜਹਾਂਗੀਰ) ਨੇ ਵਿਆਹਿਆ ਸੀ। ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਖੁੰਧ ਡਾਅੰਸਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਬਦੀ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੋਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀਆਂ ਸਿਰਾਇਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ‘ਰੁਜ਼ਕ’ ਵਿਚ ਚਹਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਰਬਕਾ (ਟਿੱਕਾ) ਲਗਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭ ਬਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੋਲ ਮਾ-ਬਦੋਲਤ ਦੇ ਬੰਨੇ ਤਕ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਬੰਦ-ਬਬਾਵਾਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ, ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।...”

‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਦੇ ਰਵਤਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗੋਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਰਸ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਨਨ ਖੁਆਇਆ (ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਲੰਗਰ ਸਭ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖੁਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ)। ਉਸ ਨੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਮਾਇਕ ਲਗਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ। ‘ਦਬਿਸਤਾਨੇ ਮਜ਼ਹਬ’ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਰਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਏਨੀ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ; ਅਤੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਝੱਝ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਰਿਆਈ ਦਾ “ਅੱਡਾ” ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਦਮ ਆਪਣੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਕੇ,

ਉਸ ਨੇ ਬੱਟਲ ਤੇ ਮੁਤਾਅੱਸਬੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ “ਚੰਦੂ” ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਕੁਝ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦੂ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ ਕਿਸੇ ਕੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰੁਹੇਲੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਫਈਆਂ ਨੇ ਚੰਦੂ ਨੂੰ ‘ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਦੀਵਾਨ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਚੰਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਸਾਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਦੂ ਨੇ ਹੰਢਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਬਾਰੇ ਨਿਰਾਦਰੀ-ਫਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਤਤੀਬ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦੂ ਨੇ ਇਹ ਲੱਖ ਕੁਮਿਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨ ਲੈਣ, ਪਰ ਨਾਹ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ। ਸ਼ਹਾਬੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਤਕਾਟ ਵਿਚ ਚੰਦੂ ਦਾ ਹੱਥ ਅਸਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਅਥਰ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ‘ਦੀਵਾਨ’ (ਮੁਕਾਨਾ ਮੰਤਰੀ) ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਇਸਤਾ ਮੌਤਨ ਵਾਲਾ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਜਿ ਇਹ ਸਾਹੀ ਫੈਲ ਨਿਰੋਲ ਜਾਅਲਸਾਗੀ ਤੇ ਮਨਘਤਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸ਼ਹਾਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲਈ ਹੈ। ਨਾਲੇ, “ਕਿਸੇ ਚੰਦੂ ਬਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਦੀਵਾਨ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ।” ਡਾ. ਭੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ—“ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਕੁਰਕ’ ਜਾਂ ਸ਼ਹਾਬੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਝਾਲੀ ਜਾਂ ਨਿਕਟ-ਸਮਝਾਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।” ਸੋ, ਚੰਦੂ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸ਼ੇਰਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ■ ਮੱਥੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਲੰਕ ਧੋਣ ਦੋ ਮੰਤਰ ਨਾਲ, ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹਿੰਦੂ ਵਿਅਕਤੀ (ਚੰਦੂ) ਦੇ ਭਲ ਮਤ੍ਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਚੰਦੂ ਲਾਗ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਕ ‘ਚਾਕਰ’ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਚਾਕਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਲੋਂ ਦਿਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਹਾਦਤ

1. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਵੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਤਾਵ੍ਹਰੀ ਸਦੀ (ਦੀਸਵੀ) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਾਹੀਂ ਭਾਇਮ ਹੋਇਆ 'ਭੀਸ਼ਣ ਪੰਥ' ਸੇ ਸਾਥ ਪੂਰੇ ਕਰ ਕੁਝਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਿੱਖੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਰੋਤ 'ਚਾਇਸਰਾਨਿ ਮਹਾਹਿਥ' ਇਹ ਰਾਇ ਪਰਕਟ ਕਰਦਾ ਹੈ : "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੇੜਕਾਰ ਬੁੱਢ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ 'ਨਾਨਕ' ਹੀ ਹਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਅਵਤਾਰਾਂ' ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਚੇਤਨਿਆ ਦੀ ਥਾਣੀ ਹੈ।" ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਹਰ ਇਕ 'ਮਹਲ' ਦੇ ਸਮੇਂ ਚੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਮੰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਨੀ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹਿਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਆਬਾਦ ਨਾ ਹੋਣ।"

ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਗੀਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਖਟਕਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾਵੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ, ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜਸਥ, ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਮਨਸੂਬੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ 'ਖਰਬੇ' ਦੀ ਪੇਈਨਫੋਈ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਅਪਣਾ

ਅਸਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਜੇ ਲਫਜ਼ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਦੁਜ਼ਕ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਰਸੂਖ ਖਤਮ ਕਰਨ ਉਤੇ ਕੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਉਠਾ ਕੇ ਉਹ, ਆਪਣੇ ਅਹਿਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਬੀਰਖਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕੰਟਰਬੰਡੀ ਹਲਕਿਆਂ ਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਆਗੂ, ਬਾਨੇਸਰ ਦੇ ਬੇਖ ਨਬਾਮ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ, ਮੱਥੇ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪ ਛਿਖਦਾ ਹੈ—“ਮੈਂ ਦੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਝਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ; ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਣ-ਅਸਥਾਨ ਖ਼ਰਬ ਕਰ ਕੇ ਦੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਿਆਸਤ' ਅਤੇ 'ਯਾਸ' ਦੀ ਦੰਡਾਬਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ।”

'ਯਾਸ' ਦੁਰਲੱਭ ਭਾਖ਼ਾ ਦਾ ਲਭ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—'ਬਾਨੂੰਨ', ਮੁਆਇਦਾ', 'ਦੰਡਾਬਲੀ'। ਕਈ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ-ਮੌਤ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੀ ਵੀਰ ਸਿੱਖ ਅਨੁਸਾਰ 'ਯਾਸ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਦਲਾ, ਕਤਲ ਜਾਂ ਝੜੇਗੀ ਹੈ। 'ਸਿਆਸਤ' ਲਭਦ ਦਾ ਅਰਥ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਦੁਕਮ 23 ਮਈ, 1606 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਤੀ 20 ਜਾਂ 21 ਮਈ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 24 ਤੋਂ 29 ਮਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਠਾਲ ਹੀ 25 ਮਈ, 1606 ਨੂੰ ਫ਼ੁਰਿਆਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਰੋਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰ-ਕੱਦੀ 15 ਮਈ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਡਾਪ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇਗਾ। ਵੇਸੇ, 25 ਮਈ ਨੂੰ ਫ਼ੁਰਿਆਈ, 26 ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਅਤੇ 30 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੀ ਵਾਲੀ ਕੱਲ ਵਧੇਰੇ ਦੁਕਰੀਂ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ 23 ਮਈ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ, ਫ਼ੁਰਿਆਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ 25 ਮਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ, ਲਾਹੌਰ ਲਈ ਰੁਕ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਪੰਜ ਨਿਕਟਵਰਤੀ

ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ, ਜਿਥੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

2. ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਬਹਿਸ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਮਈ 1606 ਦੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨਕਸਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਖੰਭ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹਿੰਦੀ ਤਨਾਵਾਂ ਖਿਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਭੋਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਈਰਖਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਰੀਬੀ ਸਾਥੀ ਕੁਦਰਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਨੇ ਮੌਕਾ ਭਾਜਿਆ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਆਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਸਮੀਓਂ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਈ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਲਾਹੌਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੁਆਲ-ਜਵਾਬ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਹਾਇਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦੂਸਰੇ ਲਗਾਏ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ; ਉਹ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਸਿੱਧ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸਮੀਓਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਾਲਾ ਵਾਕਿਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭੋਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ, ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਉੱਤੇ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪੁਰ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨੇ ਟੁੰਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵੇਰਸਟਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਅਫ਼ਸਰ ਮਹਾਬਤ ਖਾਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ

ਹੈਸ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਪ੍ਰਫਟਾਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਦੁਲਮ ਦਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਈ ਸਰੋਤਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਬਹੁਤ ਕਲਪਿਆ ਤੇ ਕੁਰਲਾਇਆ; ਮੁਕਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਤਕ ਨੇਬਤ ਆ ਕਈ।

ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਰਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਆਧੂ ਅਤੇ ਠਾਹੌਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ (1550-1635) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਕੁਰਬ' ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਲਈ ਬਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਫਟਾਏ ਸਨ। ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਆਪ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਗਾਇਲ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕੋਟਕਤਾ ਤੇ ਸੰਬੀਰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਗਿਆਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੀਆਂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੀ ਸੀ। ਅੱਠੇ ਦੌਰਾਂ ਨੇ ਲੰਬੇ ਭਲਾਈ ਹਿਤ ਸਾਂਝੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਲਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਪਾਸੋਂ ਰਖਵਾਈ ਸੀ। ਮਾਡਾ ਕੋਲਾ (ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਕੋਲਸਰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ) ਭੇਖੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸੀ। ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਬੈਚਗੀ ਵਿਚ ਭੀਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਧਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸੀ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਹ ਕੋਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹਾਥਮਾਂ ਅੱਗੇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਟਾਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਬਾਇਬ ਕਾਦਰਾਹ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਗ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਭਾਣੇ ਅਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਉਤੇ ਉਦਾਸੀ ਭਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਔਕੜ ਤੇ ਡੀਝਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪਾਸੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਸੌਂਪਣੀ ਕਰ ਕੇ, ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੋ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਡੱਲਾ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਕਦੇ ਸਨ।

3. ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਬਗੀਚੀ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਆਸ਼ਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ

ਨੇ ਤੱਤੀ ਲੋਹ ਉਪਰ ਬਿਠਾਉਣ, ਤੱਤੀ ਰੋਤ ਸਿਰ ਵਿਚ ਖਾਉਣ, ਉਬਲਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਹਿਬੀਆਨਾ ਦੁਲਮ ਚਾਉਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਆਪਣੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: "ਸੋ ਬੰਧੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਨਦੀ ਕੁਝਾਏ।" 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦਾ ਕਰਤਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸੁਆਲੀਆ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਕਿਆ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਰਿਆਇ ਨਾ ਥੋੜਿਓ?" ਅੱਗ ਤੇ ਤਪਸ ਨਾਲ ਬੁਲਜੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੋਬਣ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਬੰਨ੍ਹੇ-ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੋਹਸਿਨ ਭਾਨੀ ਨੇ ਅਤੇ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੂਰੀ ਨੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਹਤਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਜਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ ਅਤੇ ਚੁੱਤੀ ਲਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਫਰੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਿਆਨੀ ਭਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿਥ ਸਾਰੇ ਇਕ-ਮਝ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਆਤਮ-ਹਤਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ 'ਜਿਮੇ' ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਭਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਲਕਾਵੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਾਇਆਂ ਭਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਫੇਕ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਪ੍ਰਥਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਸੋਂ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਸਿਨ ਭਾਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਮੌਤ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਯਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਭਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕਸਟ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬਰੋਤੀ ਉੱਤੇ ਸੁਟਿਆ ਗਿਆ।" ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਕੁੱਝ ਦੀਸਾਈ ਖਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੁਟੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪਾਸੋਂ ਕਰੀਬ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਮੰਗਿਆ ਗਿਆ; ਕਿਸੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਤਾਰਨ ਦੇ ਵਾਇਦੇ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। (ਇਹ ਬਾਇਬੇਲ ਓਧੂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।) ਜਦੋਂ ਰਕਮ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕਲੋਂ ਕੀਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਹ ਚੰਕਾ "ਪੱਪ" ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਿਆ।

ਇਥੇ ਇਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਥਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ "ਯਾਸਾ" ਤੇ "ਸਿਅਸਤ" ਮੁਰਾਬਿਕ ਵਾਰਵਾਈ ਕਰ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ

ਜਾਵੇ। ਤਾਂ ਗੰਭੀਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਮਾਨਸ਼ਾਹ ਹੀ ਕਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਹੀਦੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੁਰਮਾਨਾ 'ਅੰਬਾ' ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 'ਰੁਚਕ' ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਕੇ ਤੋਂ ਅੱਟ ਮਕਰਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ 'ਰੁਚਕ' ਵਿਚ 'ਬਾਬੂ ਬੇ ਅੰਬਾ' ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਰਾਜੂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਤੇ ਅੰਬਾ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਜੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜੂ ਤੇ ਅੰਬਾ ਦੀ ਬਹਾਣੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਫਾਂਸੀ ਹੈ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੀਦੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਘਟੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਈਸਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਲਮਬੰਦ ਹੋ ਗਏ।

'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਭਾਵ' ਵਿਚ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੀ ਭੰਡਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਫਾਕਰ 'ਬੰਦੂ ਸਾਹ' ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵਸਾਧ ਜਹਾਂਗੀਰ 'ਸ਼ੇਰਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਅਖਵਾਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਉਥੇ ਦੇ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭੇਪੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਧਨ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਧਾਰ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਥੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਤੱਥ ਉੱਤੇ ਸਭ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਹੈ ਉਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਰਸੀਦਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰਤ ਦਾ ਤੱਥ ਹੈ।

4. ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਮਸ਼ਾਦੀ, ਜੀਵਨ-ਕਾਰਜ, ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਤੇ ਬਹੀਦੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਹੀਦੀ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੌਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ, ਨਵੀਂ ਦਿਬਾ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਦਿੱਤੀ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਉਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਹਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਅਜਲੀ ਸੋਚਣਾ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸੋਨਕੀਰਨ ਹੋਣਾ, ਇਸੇ ਵਿਕਾਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸਿਰਜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਵਾਨ

ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸੁਭਵਾਨ, ਜਾਉ ਤੇ ਸੰਤੋਖੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਾਵਾਂ ਸੁਮੇਲ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਹਿਰ ਹਕੂਟਿਆ, ਆਪਣੀ ਹੱਥੀ ਖਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵ੍ਰੁਟਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਪੁਖਤਕੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜੋ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਚਲੇਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਭਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕਹੀਦ ਕਿਉਂ ਹੋਏ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਰੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੱਥਰ ਤੋਂ ਜੀਵਨ-ਭਾਰਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਧਿਗਰਏ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਉਪਜਾਏ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਕੱਟੜਤਾ ਤੇ ਸੰਬੰਧਨਤਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਂਦ ਡਾਕ ਬਰਦ-ਬੰਦ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਮਾਜ, ਤੇ ਭੀਰਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਮੀ ਸਥੀਅਰ ਦੇ ਜੰਝੀਲੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਹਿਰ ਉਭਾਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਵੀਰਖਾ, ਤੰਖਣੇ ਤੇ ਖਰਰੇ ਦੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ। ਸੰਕਧ ਜਹਾਗੀਰ ਦੀ ਨੀਡੀ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਕਿ ਅਮਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਅਤੇ ਅਜ਼ਬਰ ਵਾਲੀ ਰਵਾਇਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤਕ ਨੇਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣੀ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੇ ਜੋ ਸਿੱਖੇ ਉਪਜਾਏ, ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣਾ ਪਿਆ, ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਅਪਨਾਉਣੀ ਪਈ, ਆਰਮ-ਬਲ ਵਧਾਉਣਾ ਪਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਸਮਰੱਥਾ ਜਕਾਉਣੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਅਜੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਿਰਾ।

ਸਿੱਖ ਠਹਿਰ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੇਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਹਿਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਅਰਪਨ ਕੀਤਾ। ਜਦਾਨੀਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਜੁਗਤਾਂ ਸੰਚੀਆਂ ਤੇ ਉਲੀਕੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗੀਆਂ। ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਗਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਆਦਿ-ਕੁੰਭ ਬੀੜ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਦੇਣ, ਨਵੇਂ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਚਾਣੂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਪੰਨਤਾ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ—ਭੁਤ-ਦਿਕ ਅਜਿਹੇ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਖ਼ ਵਿਚ ਉਠਾਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਬਾਣੀ-ਕਾਇਨ ਰਾਜੀਂ ਕਾਇ-ਕਲਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ

ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾਈ, ਚੌਧਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਖਾਈ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਛਾਂਡੀ ਰਾਹ ਦਰਸਾਇਆ। ਇਸ ਭੱਲ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਥੇ ਸੁਰੇਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੱਤ-ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਸਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਨਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਯੋਧੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ; ਬਾਲਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਨੇ ਰਣ-ਰੂਮੀ ਵਿਚ ਲੜਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਆਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹਾ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਵਨ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸੀ-ਨਾਚਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਬਾਹਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਰੇ ਚਾਕੁਟ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਨੀਤਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕ-ਸਾਥ ਨੂੰ ਸਹ-ਪੱਖੀ ਅਭਵਾਈ—ਸੁਭਵਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹੇਰਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭੁੱਖੀ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਉਪਜਾਏ ਹਨ। ਜੀਵਨ-ਭਰ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਉਪਰੰਤ, ਅੰਤਲੇ ਚਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਦੀ ਦੇ ਬਾਰਨਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬੋਧਿਕ ਬਾਰਨ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਅਤਿ ਭੁੱਖਾ ਤੇ ਅਮਿਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰੇਗ-ਰੂਪ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

5. ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦਾ ਸਮੱਲ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ, ਬਾਂਡੀ ਤੇ ਸਾਧੂ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਹੁਦੀ ਤੇ ਉਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਦਲਣੇ ਆਇਓਂ ਹੋ ਗਏ। 'ਮਾਲ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਰਲਵਾਰ' ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ, 'ਸੇਤ' ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਿਪਾਹੀ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਅਭਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਖੀ ਨੇ ਫੌਜੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਅਭਵਾਈ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ, ਸੁਰਮਗਤੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਉਤਰੀ, ਸਿੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਸਤਰ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਘੱਤ-ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਕਲਚਰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਬਾਣਾ, ਸਿਕਾਹ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਵੁੱਧੀ ਤੇ ਬਹਿਜਾਇਆਂ ਵਾਲਾ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀ ਨੁਹਾਰ ਦੇ ਸਨ। 'ਪੰਜਾਹ ਸਾਫੀਆਂ' ਖਰਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਰਾਠਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ 'ਤੁਸੀਂ' ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਸਾਧੂ'

ਹੋ ?—ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ—ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਧੂ-ਸੁਤਾ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ । ਹਥਿਆਰ ਦੀਨ-ਦੁਖੀ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਚਾਲੰਮ ਦੇ ਨਾਸ ਲਈ ਹਨ । ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੇਸਾਰ ਤਿਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਲੋਭ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ ।

ਕਿਆਰਾ ਸਾਲ ਦੀ ਆਧੂ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਗੋਈ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਸਮੇਂ ਬੁਢਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੇ 'ਮੀਰੀ' ਤੇ 'ਪੀਰੀ' ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਪੱਖੇ ਤੇ ਸੱਜੇ ਮੱਥਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਕਲਾ ਬਰਾਇਆ ਕਿ 'ਗੁਰੂ' ਬੇਵਲ ਆਤਮਿਕ ਰਾਖਧਰ (ਪੀਰ) ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਗੂ ਤੇ ਧਰਮ-ਰਖਿਆਕ ਵੀ ਹੈ । ਉਹ 'ਸੱਚ' ਵੀ ਹੈ 'ਪਾਕਸ਼ਾਹ' ਵੀ । ਉਹ ਗੁਰ-ਗੋਈ ਦਾ ਬਾਰਸ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ । ਜੋ 'ਤਖ਼ਤ' ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅਕਾਲ (ਸਦੀਵੀ ਹਸਤੀ) ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਝਾਤਾਂ ਦੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ' ਦੇ ਚਾਠਾਨ ਵਿਚ ਤੇਕ ਫਲਾਉਣ ਦਾ ਦੁਨਰ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਚਲੇਰੀ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਫਰੀ ਜਾਂਦੀ, ਜੀਧਿਆਂ ਤੇ ਸੁਰਮਿਆਂ ਦੀਆਂ 'ਬਾਭਾਂ' ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ । ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪੱਖੇ ਵਿਚ ਉਹ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਬਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜੋ ਬਾਹੂ-ਬਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਇਹ ਨਵੀਂ ਸੋਧ 'ਨਵੀ' ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ-ਅਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਨਿਕਰਾਨੀ ਵਿਚ ਬੁਢਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਸਾਸਰਰ ਤੇ ਲਸਰਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਦੁਆਈ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਤ ਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੌਜੀ ਹੁਨਰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਦਲੇਰੀ ਦਾ ਗੁਣ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕੋ-ਜਿਹਾ ਲੁਝੀਂਦਾ ਹੈ—“ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਬਖ਼ੁਲਿ, ਜੀਵਣੁ ਭੀ ਭਭਿ ਅਸ” ਦਾ ਸਚਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਲਈ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ । ਪੌਤ ਤੇ ਸਦੇਮਾਨ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦੀ ਚਿਰਾਵਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਲਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ—“ਜਿਨ ਜੀਵੰਦਿਆ ਪਰਿ ਨਹੀਂ, ਮੁਇਆ ਮੰਦੀ ਸੋਇ ।”

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਨੀਤਿਕ-ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਉਤੇ ਜੀਵਨ-ਭਰ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿਤ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੱਕ-ਸਾਥ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਯੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਕਿ ਜੁਲਮ-ਜਬਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਹਰ ਹੀਲੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰੀ ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਯੋਧੇ ਲਮਹੀਰ ਖੜੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਦੇਗਾਰ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ

ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹਸਰੀ ਨੂੰ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਅੱਭੇ ਵਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜ ਕੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸੋ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਘਾਲਟਾ ਵਿਅਲਥ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਜੋ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕੇ ਭਟ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਛੇਵੇਂ ਕੁਰੂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਚੇਨਾਂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ "ਹਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਜੇਤੋਂ", ਦੀ ਰਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭਾਜ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ, ਜੁਭਟ ਦਾ ਰਾਹ ਅਪਨਾਇਆ। ਕੁਰੂ ਅਨਜਨ ਦੀ ਬਹਾਦਤ ਸਿੱਖ-ਸਮਾਜ ਲਈ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਘੜੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ; ਇਹ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦਾ ਸਮੰਜਨ ਹੋ ਨਿਬੜੀ।

३

•

ਅੰਤਿਕਾ

ਚੋਣਵੀਂ ਬਾਣੀ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ

ભાઈ જી

કેડે તમારો પૂતો - મિત્ર છેલો.

(ੳ) ਸਰਕੁਨ ਨਿਰਕੁਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੁੰਨ ਸਾਧੀ ਆਪਿ ।
ਆਪਨ ਕੀਆ ਨਾਨਕਾ ਆਪੇ ਯੋ ਫਿਰਿ ਜਾਪਿ ।

(ਭਉਤੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ਸਲੋਕ 21, ਪੰਨਾ 290)

ਤੂੰ ਨਿਰਕੁਣੁ ਸਰਕੁਣੁ ਸੁਖ ਧਾਰਾ ।
ਤੂੰ ਨਿਰਕਾਣੁ ਰਸੀਆ ਰੇਗਿ ਰਾਰਾ ।
ਆਪਣੇ ਰਰਠਥ ਆਪੇ ਜਾਣਹਿ, ਆਪੇ ਕੁਧੁ ਸਮਾਲੀਐ ਜੀਉ ।

(ਮਾਝ, ਪੰਨਾ 102)

ਆਇ ਸਭੁ, ਸੁਭਾਇ ਸਭੁ ।
ਹੈ ਭਿ ਸਭੁ, ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭਿ ਸਭੁ ।

(ਭਉਤੀ, ਸੁਖਮਨੀ, 17, ਪੰਨਾ 256)

ਅਕਰਜ ਭਥਾ ਮਹਾ ਅਨੁਪ । ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਥਾ ਰੂਪੁ ।
ਨਾ ਇਹੁ ਬੁਢਾ ਨਾ ਬਿਹੁ ਬਾਣਾ । ਨਾ ਇਸੁ ਦੁਖੁ ਨਹੀਂ ਜਮ ਜਾਣਾ ।
ਨਾ ਬਿਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਬਿਹੁ ਜਾਇ । ਆਇ ਸੁਭਾਵੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ।

(ਗੋਤ, ਪੰਨਾ 868)

ਤੂੰ ਪੇੜੁ, ਸਾਖ ਰੇਰੀ ਰੂਲੀ । ਤੂੰ ਸੁਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਬੂਲੀ ।
ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਤੂੰ ਫੋਨ ਬੁਦਬੁਦਾ
ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨਾ ਭਾਈਐ ਜੀਉ ।

(ਮਾਝ, ਪੰਨਾ 102)

ਅਕੁਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸੁਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ।
ਮਧੁਸੂਦਨ ਚਾਮੇਦਰ ਸੁਆਮੀ ।
ਵਿਖੀਯੋਸ਼ ਜੋਦਰਯਨ ਧਾਰੀ, ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਹਰਿ ਚੰਡਾ ।...
ਧਰਟੀਪਥ ਈਸ ਨਰਸਿੰਘ ਨਾਰਾਇਣ ।
ਦਾਤਾ ਅਭੈ ਪ੍ਰਿਥਮਿ ਧਰਾਇਣ ।
ਬਾਬਨ ਰੂਪੁ ਦੀਆ ਕੁਧੁ ਕਰਰੇ,
ਸਰ ਹੀ ਸੇਤੀ ਹੈ ਚੰਡਾ ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ ਜਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨ ਭੋਖਿਆ ।
ਬਨਵਾਲੀ ਚਕ੍ਰਪਾਣਿ ਦਰਸਿ ਅਨੁਪਿਆ ।
ਸਹਸ ਨੇਕੁ ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਸਹਸਾ, ਇਕੁ ਦਾਤਾ, ਸਭ ਹੈ ਮੰਗਾ ।
(ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ, ਪੰਨਾ 1082)

ਰਾਜਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹੀਅਹਿ, ਰੂਮਨ ਮਹਿ ਰੂਮਾ ।
ਨਾਕੁਰ ਮਹਿ ਨਕੁਰਾਈ ਤੇਰੀ, ਕੀਲਨ ਸਿਰਿ ਗੋਮਾ ।...
ਸੂਰਨ ਮਹਿ ਸੂਰਾ ਤੂੰ ਕਹੀਅਹਿ, ਜੋਕਨ ਮਹਿ ਜੋਗੀ ।
ਕੁਸਰਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਬਝੇ ਕ੍ਰਿਸਤੀ, ਜੋਕਨ ਮਹਿ ਜੋਗੀ ।
(ਗੁਜਰੀ, ਪੰਨਾ 507)

ਤੂੰ ਸਾਭਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਖਸੁ ਹਮਾਰਾ ।
ਨਉ ਨਿਧਿ ਠੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ ।
ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਢੋਹਿ ਸੁ ਫਿਪਹਿ ਅਯਾਸੈ, ਸੰਦੀ ਭਗਤੁ ਤੁਮਾਰਾ ਜੀਉ ।
ਸਭੁ ਕੈ ਆਸੈ ਭੋਰੀ ਬੈਠਾ । ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਤੂੰ ਹੈ ਵੁਠਾ ।
ਸਭੈ ਸਾਭੀਬਾਲ ਸਦਾਇਨਿ
ਤੂੰ ਭਿਜੈ ਨ ਰਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ ।
(ਮਾਰੂ, ਪੰਨਾ 97)

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ, ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ ।
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੇਘੁ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਵਾਤਾ ।
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਬਾਦੀ, ਤਾ ਭਉ ਕੇਹਾ ਬਾਝਾ ਜੀਉ ।...
ਜੀਅ ਜੰਗ ਸਭਿ ਰੂਪੁ ਉਪਾਏ ।
ਜਿਨ੍ਹ ਜਿਨ੍ਹ ਛਾਟਾ ਰਿਨ੍ਹ ਰਿਨ੍ਹ ਲਾਏ ।
ਸਭ ਕਿਨ੍ਹ ਕੀਤਾ ਤੇਰਾ ਹੋਵੈ, ਨਾਹੀ ਕਿਨ੍ਹ ਅਸਾਝਾ ਜੀਉ ।
(ਮਾਰੂ, ਪੰਨਾ 103)

ਆਪਹਿ ਕੀਆ ਕਰਾਇਆ, ਆਪਹਿ ਕਰਨੈ ਜੋਗੁ ।
ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ, ਦੂਸਰ ਹੋਆ ਨ ਹੋਗੁ ।
(ਗਉੜੀ, ਬਾਦਨ ਅਖਰੀ, ਪੰਨਾ 250)

ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ । ਤਿਸੁ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਸਕਲੀ ਉਤਪਤਿ ।
ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਾ ਕਰੇ ਬਿਸਥਾਰੁ । ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਾ ਦੇਕੇਕਾਰੁ ।
(ਗਉੜੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ਪੰਨਾ 294)

ਬਾਜੀਗਰਿ ਜੋਏ ਬਾਜੀ ਪਾਈ ।
 ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਰੇਖ ਦਿਖਾਈ ।
 ਸਾਂਝ ਉਤਾਰਿ ਬੇਮਿਓ ਪਾਸਾਰਾ । ਤਬ ਏਕੇ ਏਕੰਕਾਰਾ ।...
 ਜਲ ਤੇ ਉਠਹਿ ਅਨਿਕ ਤਰੰਗਾ ।
 ਕੰਨਕ ਬੂਖਨ ਕੀਏ ਬਹੁ ਫੈਰਾ ।
 ਬੀਰੁ ਬੀਜਿ ਲੇਖਿਓ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਾ । ਫਲ ਪਾਕੇ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰਾ ।
 (ਸੂਹੀ, ਪੰਨਾ 736)

(ਅ) ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ ।
 ਕਈ ਜਨਮ ਭਜ, ਮੀਨ, ਕੁੰਡਲਾ ।
 ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਛੇ, ਸਰਪ ਹੋਇਓ ।
 ਕਈ ਜਨਮ ਹੋਵਰ ਭ੍ਰਿਖ ਜੰਦਿਓ ।
 ਮਿਲੁ ਜਕਈਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ ।
 ਚਿਰੰਬਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ ।
 (ਕਉੜੀ, ਕੁਆਰੰਗੀ, ਪੰਨਾ 176)

ਏਕ ਪਿਤਾ, ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਕਾਰਿਕ, ਤੂ ਮੇਰਾ ਕੂਰ ਹਾਈ ।
 ਸੁਣਿ ਮੀਰਾ, ਜੀਉ ਤਮਾਰਾ ਕਲਿ ਕਲਿ ਜਾਸੀ,
 ਹਰਿ ਦਰਸਨੁ ਦੇਹੁ ਦਿਖਾਈ ।
 (ਸੰਗਣ, ਪੰਨਾ 611-12)

ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੁ ਬਿਕਾਰੁ ਜੇਸੇ ਮਹਿ, ਭਰਿਓ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ।
 ਜਿਸਹਿ ਜਗਾਇ ਪੀਆਰੈ ਇਹੁ ਰਸ, ਅਥਾਥ ਕਥਾ ਭਿਨਿ ਜਾਨੀ ।
 (ਕਉੜੀ, ਪੂਰਬੀ ਸੰਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 13)

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਖ । ਜੇਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੋਪ ।
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਖ । ਜੇਸੇ ਸੂਰੁ ਸਰਬ ਕਉ ਸੋਖ ।...
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਸਕਲ ਅਥਾਰੁ ।
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ।
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਸੱਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਨੀ ।
 ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਰਬ ਕਾ ਧਨੀ ।
 (ਕਉੜੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ਪੰਨਾ 272-74)

ਮਿਠ ਧੋਲਕਾ ਜੋ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰਾ ।
 ਹਉ ਸੰਮਤਿ ਥਕੀ ਜੋ, ਓਹੁ ਕਦੇ ਨ ਥੋਲੈ ਕਉਰਾ ।

ਕਉਰਾ ਬੀਨ ਨ ਜਾਨੈ, ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨੈ, ਅਉਰਣੁ ਭੋ ਨ ਚਿਤਾਰੈ ।
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨੁ ਹਰਿ ਬਿਰਦੁ ਸਦਾਏ, ਇਕੁ ਰਿਸੁ ਨਹੀ ਭੋਨੈ ਘਾਲੈ ।
(ਗਾਏ ਸੂਹੀ, ਫੋਰ, ਪੰਨਾ 784)

ਕੁਮ ਕਰਨੁ ਦਇਆ ਮੇਰੇ ਸਾਈ ।
ਐਸੀ ਮਤਿ ਦੀਜੈ ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਕੁਧੁ ਹਿਆਈ ।
(ਧਨਾਸਰੀ, ਪੰਨਾ 673)

ਹਮ ਮੈਲੇ ਕੁਮ ਉਜਲ ਕਰਤੇ, ਹਮ ਨਿਰਕੁਨ ਕੁ ਦਾਤਾ ।
ਹਮ ਮੁਰਖ, ਕੁਮ ਚਤੁਰ ਸਿਆਣੇ, ਕੁ ਸਰਬ ਭਲਾ ਭਾ ਗਿਆਣਾ ।
ਮਾਧੋ ਹਮ ਐਸੇ ਕੁ ਐਸਾ ।...
ਕੁਮ ਕਰਨੁ ਭਲਾ ਹਮ ਭਲੇ ਨ ਜਾਨਹੁ,
ਕੁਮ ਸਦਾ ਸਦਾ ਦਇਆਲਾ ।
ਕੁਮ ਸੁਖਦਾਈ ਪੁਰਖ ਚਿਯਾਤੇ, ਕੁਮ ਰਾਖਨੁ ਅਪੁਨੇ ਭਾਣਾ ।
(ਜੈਰਠਿ, ਪੰਨਾ 613)

ਰਾਜੁ ਨ ਚਾਹਉ, ਮੁਕਤਿ ਨ ਚਾਹਉ,
ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ ਘੋਲਾ ਹੈ ।
ਕੁਮ ਮਹੇਸ ਸਿਧ ਮੁਨਿ ਵਿੰਦੁ, ਮੋਹਿ ਠਾਕੁਰ ਹੀ ਚਰਸਾਰੈ ।
(ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਪੰਨਾ 534)

ਨਾ ਕੁ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਣੁ ਘਿਟਾਵਟੇ ।
ਨਾ ਕੁ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬੇਦੁ ਪੜਾਵਟੇ ।
ਨਾ ਕੁ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ ।
ਨਾ ਕੁ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਧਰਤੀ ਧਾਈਐ ।
ਨਾ ਕੁ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਕਿਤੇ ਸਿਆਣਪੈ ।
ਨਾ ਕੁ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਣਾ ਦਾਨੁ ਦੇ ।
ਸਭ ਕੋ ਭੇਰੇ ਵਸਿ ਅਗਮ ਅਭੈਰਾ ।
ਕੁ ਭਗਤਾ ਕੈ ਵਸਿ, ਭਗਤਾ ਤਾਣੁ ਭੇਰਾ ।
(ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 962)

ਜਿਹਦੁ ਵਸਿਆ ਕੇਰੁ ਘਰਿ, ਜੀਉ ਜੀਉ ਸਭਿ ਕਹਾਤਿ ।
ਜਾ ਉਠੀ ਚਲਸੀ ਕੋਰਤਾ, ਤਾ ਕੋਇ ਨ ਪੁਛੈ ਭੋਰੀ ਬਾਤ ।
ਪੋਈਅਤੈ ਸਨੁ ਸੇਵਿ ਕੁੰ, ਸਾਕੁਰਤੈ ਸੁਖਿ ਵਸੁ ।
ਕੁਰ ਮਿਲਿ ਚਨੁ ਅਚਾਰੁ ਸਿਖੁ, ਕੁਧੁ ਕਦੈ ਨ ਲਗੈ ਦੁਖੁ ।

ਸਤਨਾ ਸਾਦ੍ਰੋ ਦੇਵਣਾ, ਸਭਿ ਮੁਕਲਾਵਣਹਾਰ ।

ਨਾਨਕ ਧੰਨੁ ਸੋਹਾਯਈ ਜਿਨ ਸਹ ਨਾਨਿ ਪਿਆਰੁ ।

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਪੰਨਾ 50-51)

ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਏਕੈ ਜਾਣੁ ।

ਜੇ ਤਿਸੁ ਭਾਵੇ ਸੋ ਪਰਵਾਣੁ ।

(ਗੋਤਰ, ਪੰਨਾ 864)

ਸਫਲ ਮੂਰਤੁ ਸਫਲਾ ਘੜੀ, ਜਿਤੁ ਸਚੇ ਨਾਨਿ ਪਿਆਰੁ ।

ਦੂਖ ਸੰਤਾਪੁ ਨ ਲਗਈ, ਜਿਸੁ ਹਰਿ ਭਾ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੁ ।

ਬਾਹ ਪਕੜਿ ਗੁਰਿ ਧਾਰਿਆ, ਸੀਈ ਉਤਰਿਆ ਪਾਰਿ ।

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਪੰਨਾ 44)

ਬੂਟੇ ਆਂਝਾ ਭਰਮ ਬਾ, ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪਰਗਾਸੁ ।

ਭਾਈ ਭੋਰੀ ਪਲਹ ਤੇ, ਗੁਰਿ ਬੀਨੀ ਬੰਦਿ ਖਲਾਸੁ ।

ਆਵਣ ਜਾਣੁ ਰਹਿਓ ।

ਭਪਤ ਬਝਾਹਾ ਗੁਰਿ ਭਾਇਆ, ਗੁਰਿ ਸੰਤਲ ਨਾਮੁ ਦੀਓ ।

(ਮਾਰੂ, ਪੰਨਾ 1002)

ਜੇ ਮਾਗਹਿ ਠਾਕੁਰ ਅਪਨੇ ਤੇ, ਜੇਈ ਜੇਈ ਦੇਵੇ ।

ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਮੁਖ ਤੇ ਜੇ ਬੰਨੇ

ਵੀਹਾ ਉਹਾ ਸਭੁ ਹੋਵੇ ।

(ਧਨਾਸਰੀ, ਪੰਨਾ 681-82)

ਭਾਣੈ ਉਤਤ ਭਾਣੈ ਰਾਹਾ । ਭਾਣੈ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਾਵਾਹਾ ।

ਭਾਣੈ ਭਰਮਿ ਭਾਣੈ ਬਹੁ ਜੂਨੀ, ਸਭ ਕਿਛੁ ਤਿਸੈ ਰਜਾਈ ਜੀਉ ।

ਨਾ ਕੋ ਮੁਕਤੁ, ਨਾ ਕੋ ਸਿਆਣਾ । ਵਰਤੈ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ।

ਅਰਮ ਅਰੋਚਰ ਯੋਅਤਿ ਅਥਾਹਾ,

ਤੇਰੀ ਕੀਮਤਿ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਈ ਜੀਉ ।

(ਮਾਝ, ਪੰਨਾ 98)

ਕਉਣੁ ਸੁ ਮੁਕਤਾ, ਕਉਣੁ ਸੁ ਜੁਕਤਾ ।

ਕਉਣੁ ਸੁ ਗਿਆਨੀ, ਕਉਣੁ ਸੁ ਫਕਤਾ ।

ਕਉਣੁ ਸੁ ਗਿਰੀ, ਕਉਣੁ ਉਦਾਸੀ,

ਕਉਣੁ ਸੁ ਕੀਮਤਿ ਪਾਏ ਜੀਉ ।...

ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤਾ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੁਕਤਾ ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਬਰਾ ।

ਧੰਨੁ ਗਿਣਹੀ ਉਦਾਸੀ ਗੁਰਮੁਖਿ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੋਮਤ ਪਾਏ ਜੀਉ ।

(ਮਾਝ ਅਸਟਪਦੀਆ, ਪੰਨਾ 131)

ਸੇ ਸੂਰਤਾ, ਸੇ ਬੈਸਨੇ, ਸੇ ਗਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤੁ ।

ਸੇ ਸੂਰਾ ਕੁਲਵੰਤੁ ਸੇਇ ਜਿਨਿ ਰਜਿਆ ਰਗਵੰਤੁ ।

ਖੜੀ, ਥਾਹਮਣ, ਸੂਦ੍ਰ, ਚੇਸੁ, ਉਧਰੀ ਸੋਮਰਿ ਚੰਡਾਲ ।

ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਓ ਖੂਭ ਅਪਨਾ ਨਾਨਕ ਤਿਸਹਿ ਰਵਾਲ ।

(ਗਉੜੀ ਬਿਰੀ, ਪੰਨਾ 300)

ਮੈ ਬਧੀ ਸਭੁ ਧਰਮਜਾਲ ਹੈ । ਗੁਰਸਿਖਾ ਲਹਦਾ ਭਾਲਿ ਬੈ ।

ਪੈਰ ਧੰਧਾ, ਪਖਾ ਫੇਰਦਾ, ਤਿਸੁ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਨਗਾ ਪਾਇ ਜੀਉ ।...

ਹੁਣਿ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ ਮਿਸਰਵਾਣ ਦਾ । ਪੈ ਬੰਦਿ ਨ ਜਿਸੇ ਰਵਾਣਦਾ ।

ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵਠੀਆ, ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ ।...

ਹਉ ਕੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨਭਾ ।

ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਹ੍ਵਿਚ ਦੁਖਾਲਭਾ ।

ਸਭ ਹੋਈ ਡਿਭ ਡਿਭਨੀਆ, ਚਕੁ ਬੈਠਾ ਬੇਬੇ ਆਪਿ ਜੀਉ ।

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਪੰਨਾ 73-74)

(ੲ) ਸੁਖੁ ਨਾਹੀ ਬਹੁਤੈ ਧਨਿ ਯਾਏ । ਸੁਖੁ ਨਾਹੀ ਪੇਖੇ ਨਿਰਭਿ, ਨਾਏ ।

ਸੁਖੁ ਨਾਹੀ ਬਹੁ ਦੇਸ ਭਯਾਏ । ਸਰਬ ਸੁਖਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੁਣ ਭਾਵੈ ।

(ਜੈਰਉ, ਪੰਨਾ 1147)

ਦੁਖੁ ਨਾਹੀ ਸਭੁ ਸੁਖੁ ਹੀ ਹੈ ਰੇ, ਏਕੈ ਏਕੀ ਨੇਤੈ ।

ਬੁਰਾ ਨਹੀ, ਸਭੁ ਭਲਾ ਹੀ ਹੈ ਰੇ, ਹਰ ਨਹੀਂ ਸਭ ਜੇਰੈ ।

(ਬਾਨਭਾ, ਪੰਨਾ 1302)

ਕਥੀਰ ਰਾਮੁ ਨ ਚੋਤਿਓ, ਫਿਰਿਆ ਲਾਲਚ ਮਾਹਿ ।

ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅੰਤਿ ਡਰਿਆ, ਅਉਧ ਪੁਨੀ ਧਿਨ ਮਾਹਿ ।

(ਮ. 3 ਸਲੋਕ ਕਥੀਰ, ਪੰਨਾ 1376)

ਮਿਠਾ ਕਰਿ ਕੈ ਖਾਇਆ, ਬਉੜਾ ਉਪਜਿਆ ਲਾਏ ।

ਚਾਈ ਮੀਤ ਸੁ ਰਿਏ ਗੋਏ, ਬਿਖਿਆ ਰਚਿਆ ਬਾਏ ।

ਜਾਏ ਬਿਲਮੁ ਨ ਹੋਵਈ, ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਬਿਸਮਾਏ ।

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਪੰਨਾ 50)

ਜਿਸੁ ਕਿਹਿ ਥਾਹੁ ਤਿਸੈ ਕਿਹਿ ਚਿੰਤਾ ।
 ਕਿਸੁ ਕਿਹਿ ਬੋਹੀ, ਸੁ ਢਿਰੋ ਭੁਖਿਤਾ ।
 ਦੁਹੁ ਬਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜੋ ਮੁਕਤਾ, ਸੋਦੀ ਸੁਹੇਲਾ ਭਾਲੀਐ ।
 (ਮਾਰੂ ਅੰਜੁਲੀਆ, ਪੰਨਾ 1019)

ਪੀਉਂ ਦਾਦੇ ਕਾ ਪੋਲਿ ਤਿਨਾ ਖਜਾਨਾ ।
 ਤਾ ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ ।
 ਰਤਨ ਲਾਲ ਜਾ ਕਾ ਕਛੂ ਨ ਮੋਲੁ । ਤਰੇ ਭੇਡਾਰ ਅਖੁਟ ਅਰੋਲ ।
 (ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ 186)

ਪੇਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਕਾ ਥਾਨੁ ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਗਾਵਹਿ ਕੁਟ ਗੰਥਿਓ, ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੁ ।
 (ਸਾਰਗ, ਪੰਨਾ 1226)

ਭਿਠੇ ਸਭੇ ਬਾਵ, ਨਹੀ ਕੁਧੁ ਜੋਹਿਆ ।
 ਬਧੋਹੁ ਪੂਰਖਿ ਬਿਧਾਏ, ਤਾਂ ਕੁ ਜੋਹਿਆ ।
 ਵਸਦੀ ਸਘਨ ਅਪਾਰ ਅਨੂਪ ਰਾਮਦਾਸ ਪੂਰ ।
 ਹਰਿਹਾਰ ਕਾਨਕ ਕਸਮਲ ਜਾਹਿ, ਨਾਇਐ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰ ।
 (ਵੁਨਯੋ ਮ, 5, ਪੰਨਾ 1362)

ਫਰੀਦਾ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਦਿਵੁ ਕਰਿ, ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਰਿਕਾਬੁ ।
 ਅਲਹੁ ਤਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ, ਤਾ ਲਗੀ ਦਰਬਾਰੁ ।
 (ਮ, 5 ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ 1383)

ਸਗਲ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮੁ ।
 ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ ।
 ਸਗਲ ਕ੍ਰਿਆ ਮਹਿ ਉਤਮ ਕਿਰਿਆ ।
 ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਦੁਰਮਤਿ ਮਲੁ ਹਿਰਿਆ ।
 ਸਗਲ ਉਦਮ ਮਹਿ ਉਦਮ ਭਲਾ ।
 ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਜੀਅ ਸਦਾ ।
 (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ਪੰਨਾ 266)

ਉਦਮੁ ਕਰੋਦਿਆ ਜੋਉ ਤੂੰ, ਗਾਵਦਿਆ ਸੁਖੁ ਭੁੰਝੁ ।
 ਧਿਆਵਦਿਆ ਤੂੰ ਪੁਰੁ ਮਿਲੁ, ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿਤੁ ।
 (ਗੁਜਰੀ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ 17, ਪੰਨਾ 522)

ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ, ਜੀਵਣ ਕੀ ਭਤਿ ਆਸ ।

ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਵੇਟੁਕਾ, ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ ।

(ਮਾਰੂ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ 23, ਪੰਨਾ 1102)

ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੋਟਿਐ, ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ ਜੁਗਤਿ ।

ਹਸੰਦਿਆ, ਖੇਲੰਦਿਆ, ਪੇਨੰਦਿਆ, ਖਾਵੰਦਿਆ

ਦਿਓ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ।

(ਗੁਜਰੀ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ 16, ਪੰਨਾ 522)

ਜਿਸਤਿ ਗਈ ਸਭ ਭਾਤਿ ਪਰਾਈ ।

ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ ।

ਨਾ ਕੋ ਧੈਰੀ, ਨਹੀ ਖਿਯਾਨਾ, ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ ।

(ਕਾਨੜਾ, ਪੰਨਾ 1299)

ਭਤਿ ਪੜੋਰੇ ਖਿਨੇ ਮਾਹਿ, ਜਿਨ ਸਿਉ ਲਗਾ ਹੋਤੁ ।

ਹਥ ਮਰੋਤੋ, ਤਨੁ ਕਪੈ, ਸਿਆਹਨੁ ਹੋਆ ਸੇਰੁ ।

ਜੇਹਾ ਭੀਜੀ ਸੋ ਕੂਟੈ, ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਪੇਰੁ ।

(ਮਾਝ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਪੰਨਾ 134)

ਸਤਨਾਮੁ, ਕੁੰਰਾ, ਦੁਆਪਨੁ ਭਟੀਐ, ਕਲਿਜੁਗੁ ਉਤਮੋ ਜੁਗਾ ਮਾਹਿ ।

ਅਹਿ ਕਰੁ ਭਰੇ, ਸੁ ਅਹਿ ਕਰੁ ਪਾਏ,

ਕੋਈ ਨ ਪਕੜੀਐ ਕਿਸੈ ਬਾਇ ।

(ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 406)

ਐਸਾ ਕੋਇ ਜਿ ਦੁਖਿਯਾ ਮਾਰਿ ਗਵਾਵੈ ।

ਇਸਹਿ ਮਾਰਿ, ਭਾਜ ਸੈਗੁ ਕਮਾਵੈ ।...

ਜੇ ਇਸੁ ਮਾਰੇ ਸੁ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਾ ।

ਜੇ ਇਸੁ ਮਾਰੇ ਤਿਸ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਜੁਗਤਾ ।

(ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ 237-38)

ਖੰਡ ਦਿਕਾਂਦੜੇ ਜੇ ਲਹਾ, ਘਿਨਾ ਸਾਵੀ ਤੋਲਿ ।

ਤੋਨਿ ਜੜਾਂਦੀ ਆਪਣੈ, ਲਹਾ ਸੁ ਸਜਣੁ ਟੋਲਿ ।

ਸਜਣੁ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ, ਸਿਰਿ ਸਾਹਾ ਏ ਸਾਹੁ ।

ਜਿਸੁ ਪਾਸਿ ਬਹਿਠਿਆ ਸੋਹੀਐ, ਸਭਨਾ ਦਾ ਵੇਸਾਹੁ ।

(ਸਲੋਕ ਮ. 5, ਪੰਨਾ 1426)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉਚਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜੇ ਸਰਲ, ਰੋਜ਼ਰ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਡਾ: ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ (ਜਨਮ 1927) ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ: ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁੱਖੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਦਰਜਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ, ਫਲਸਫ਼ਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫ਼ਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਮੁੱਲ : 8.00

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ